

Центар за ненасилна акција
Белград / Сараево

ПОМИРУВАЊЕ?!

Прирачник за работа на соочување со минатото
низ тренинзи и работилници

Ивана Франовиќ • Ненад Вукосављевиќ • Тамара Шмидлинг

ПОМИРУВАЊЕ?!

Прирачник за работа на соочување со
минатото низ тренинзи и работилници

Центар за ненасилна акција,
Белград – Сараево

Наслов на оригиналот:

POMIRENJE?!

Priručnik za rad na suočavanju sa prošlošću kroz treninge i radionice

© CNA, 2012

ПОМИРУВАЊЕ?!

Прирачник за работа на
соочување со минатото низ тренинзи и работилници

Ивана Франовиќ Ненад Вукосављевиќ Тамара Шмидлинг

Превод: Ленче Радосављевиќ

Лектура: Јулијана Талеска

Проверка: Боро Китаноски, Албулена Карага, Горан Талески

Центар за ненасилна акција

Белград – Сараево, 2012

ПОМИРУВАЊЕ?!

Прирачник за работа на соочување со минатото низ тренинзи и работилници

Издавач во Република Македонија:

Мировна акција Прилеп - Тетово

Уредничка:

Ивана Франовиќ

Автор/ки:

Ивана Франовиќ

Ненад Вукосављевиќ

Тамара Шмидлинг

Превод:

Ленче Радосављевиќ

Лектура:

Јулијана Талеска

Проверка:

Боро Китаноски, Албулена Карага, Горан Талески

Дизајн:

Ивана Франовиќ

Фотографии:

Ненад Вукосављевиќ

Неџат Хорозовиќ

Илустрации:

Душан Павлиќ

Печати:

Печатница Ацетони

Издавањето на оваа книга беше финансиски помогнато од Министерството за економска соработка и развој на Сојузна Република Германија (BMZ)

2019

*Штрк што е штрк тука не прај крк
на земјава плука
Балканов лев не му е по кеф
тука кај се пука и дете да имаш е грев*

...

*Ал'но шикирики
Идат избори оган да ги изгори, кампањи и лаги, проекти кобајаги,
по села ќе делат дебеливе гнаси, брашно колбаси,
да заборајме дека заради нив сега без динар, без радост си арчиме младост*

...

*Тука кај се пука и дете да имаш е грев.
Слепци води слеп, штркој ни за лек.
Штркојте ги ценев, како мене се исти.
Сакаат мир, води и полиња чисти.
Полиња без мини и води без труије.
Штркојте деца носат.
А јас сакам да си имам чупе.*

Едо Мајка

Содржина

Предговор	9
Соочување со минатото на територијата на поранешна Југославија <i>Ненад Вукосављевиќ</i>	13
За пристапот на ЦНА во работата на соочување со минатото <i>Ивана Франовиќ</i>	23
За тренингот на ЦНА <i>Тамара Шмилдинг</i>	30

ПРИМЕРИ СО ВЕЖБИ ЗА ПОДГОТОВКА НА РАБОТИЛНИЦИ

Запознавање воведни вежби 41

- Концентрични кругови за запознавање 43
- Моето име 45
- Венови дијаграми 45
- Очекувања од тренингот 46
- Мојот паг догука 47
- Места што ми се важни (Карта) 48
- Местото од каде што доаѓам 48
- Местото во коешто живеам (од каде што доаѓам) 47
- Разговор со избран партнер 50
- Те претставувам 50
- Три настани што влијаеле за моја вклученост во изградба на мирот 51
- Оваа слика говори за мене... 51
- Моите три идентитети 51
- Две вистини и лага 52
- Како сме поврзани меѓу себе 52
- Се претставувам 53
- Север-југ; исток-запад 53

Вежби за разбирање на контекстот 55

- Голем барометар: Насилство 57
- Предрасуди за етничките групи 60
- Асоцијации 61
- Сликите за непријателот 62
- Сликите за непријателот (2) 62
- Негирање 63
- Друго гледање 64
- Чекор напред 65
- Квадратчиња/точки 67
- Остров 68
- Автобус 68
- Мапирање на патријархатот и милитаризмот во нашето општество 69
- Мојата заедница 70

Вежби за работа на темата „Изградба на мир“ 71

- Река на мирот 73
- Мој придонес во изградбата на мир/помирувањето 73
- Што можеме да направиме („Ситуации“) 74
- Ситуации 2 (верзија за ветерански тренинг) 75
- Голем барометар: „Тоа е изградба на мир“
- – „Не е изградба на мир“ 76
- Што придонесува за изградба на мир 77
- Како знаеме дека (не) живеаме во мир? 78
- Што би можело да предизвика следна војна? 78
- Приоритети за изградба на мир по региони и држави 78

- Алтернативи 78
- Изградбата на мир и јас 79
- Ротирачки тројки за мировниот активизам 80
- Како ја разбираам изградбата на мир? 81
- Зошто помирување? 81
- Кој со кого/што треба да се помири? 82
- Критериуми за активисти/активистки (Остров „Dub“) 83
- Очекувања од мировниот активист/активистка 84
- Голем барометар: што е/не е етички? 85
- Ситуации со тешкотии во работата 86
- Вежба со задачи за изградба на мир 86
- Вежба со задачи за изградба на мир (2) 89
- Минато-иднина 90
- Можен стол 90

Вежби за работа на темата: „Соочување со минатото“

91

- Воведен ѕиден весник 93
- Шарен барометар (или „Шарени очи“) 93
- Деструктивно и конструктивно соочување со минатото 94
- Барометар: што (не) придонесува за соочување со минатото? 94
- „Хотели“ 96
- Жешки столови: војната и јас 97
- Жешки столови: жал ми е... 98
- Што ми пречи во приказните за војната? Што ми недостига? 99
- Негирање – оправдување – во потрага по вистината 99
- Односот на нашето општество кон минатото 99
- Кое однесување кон минатото би било чесно? 100
- Колективни наративи за последните војни 100
- Семејни наративи 101
- Кога е оправдана војната? 101
- На што треба да се сеќава нашето општество? 102
- Барометар за соочување со минатото 103
- Аквариум за соочување со минатото 104
- За и против 105
- Соочувањето со минатото во моето општество 106
- Јас и помирувањето 106
- Што можам да направам јас? 107
- Херои 107
- Табуа 108
- Меморијализација: споменици 108
- Културата на сеќавање пред и по 90-тите 109
- Вести од иднината 109
- Правда – простување – вистина – помирување 110
- Правда – простување – вистина – мир 111
- Колаж на минатото 112
- Кажете го тоа 112
- Игра на улоги – актери/ки за соочување со минатото 113

ПОИМНИК

- Амнестија 117
- Етничко чистење 118
- Геноцид 119
- Колективно паметење и етнички наративи 120
- Комисии за вистина 123
- Вина и одговорност 124
- Културата и политиката на сеќавање 126
- Лустрација 127
- Меѓународен кривичен суд за поранешна Југославија (МКСЈ) 128
- Места на сеќавањето и меморијализација 129
- Простување 129
- Помирување 131
- Негирање 133
- Репарации 135
- Закрепнувачка (ресторативна) правда 136
- Казнена (ретрибутивна) правда 137
- Сликите за непријателот 138
- Транзициска правда 139
- Виктимизација 141

Предговор

Минатиот месец се навршија 15 години од основањето на Центарот за ненасилна акција. Поминаа 12 години откако го објавивме¹ прирачникот *Ненасилство?*² Во тоа време, фокусот на нашата програма за мировно образование се менуваше заедно со општествено-политичките околности. Како што одминуваа годините по војната, и раните, барем привидно, почнуваа да зацелуваат, така се создаваше простор да се зборува за политички, но и за силно емотивни теми.

Кон крајот на деведесеттите и почетокот на 2000-тите години, беше многу значајно дури и самото среќавање на луѓе од различни места на Југославија. Тогаш беше речиси невозможно да се разговара на темата „национален идентитет“, а за етничките предрасуди не можеше ни да стане збор. Токму затоа, етничкиот идентитет тивко го споменувавме во рамките на пошироката тема *идентитети*. Навистина, доволно беше само да се постави прашање за етничката припадност, со можност за неизјаснување ако не сакаме, за нивото на стрес во работната просторија да стане толку очигледно што како некој облак да ја запоседнал просторијата, и во неа, одеднаш, многу лица скаменети од страв... Гледајќи од денешна перспектива, тогашните тренинзи беа релативно полесни, бидејќи внимателно и површно ги отвораа силно емотивните теми (кои денес речиси и да не ги доживуваме така). Меѓутоа, знам дека и тогаш работевме дотаму до каде што се можеше. Меѓусебната размена тогаш беше многу емотивна. Често се случуваше да плаче половина група, вклучително и тренерскиот тим, бидејќи нечија приказна нè потресла или ни било тешко да се справиме со темата. Ни денес не сме имуни на тие емотивни изливи, но, сепак, не се сеќавам кога последен пат сум доживеала половина од луѓето да плачат или да се двоумиме дали смеете да ги замолиме луѓето, за потребите на групата, да се поделат според етничката припадност, а истовремено да не помислиме дека некој ќе се спакува и ќе си замине во истиот момент.

¹ Заради прегледност на текстот, во голема мера ќе се користи машкиот род како генерички, иако во тренерските тимови, како и на тренинзите, во еднаква мера учествуваат личности од двата пола. Овде тој се однесува на двата пола, освен ако е нагласено поинаку.

² Nenad Vukosavljević. *Nenasilje? Priručnik za treninge iz nenasilne razrade konflikata za rad sodraslima* (Sarajevo: CNA, 2000).

Како што поминуваше времето, така и фокусот на тренингот се поместуваше. Порано ненасилната разработка на конфликтите ни беше клучна тема, па во неа, колку што се можеше, ги анализиравме и конфликтите во општеството, нашиот однос кон нив, одговорноста за нив итн. Денес клучни теми ни се изградбата на мир и соочувањето со минатото. Без поголеми тешкотии ги користиме и термините: војна, злосторство, етничко чистење, Срби, Хрвати, Албанци, лична и колективна одговорност, помирување, а притоа никој да не ја напушти работната просторија само затоа што сме го споменале. Во еден момент го променивме дури и името на програмата за мировно образование, од *Тренинг за ненасилна разработка на конфликти* во *Тренинг за изградба на мир*, бидејќи појасно го прикажува фокусот на тренингот.

За тоа време научивме многу. Токму овој прирачник претставува обид да ги систематизираме знаењата и искуството до кои дојдовме и да ги споделиме со другите. Кога започнавме да ја отвораме темата *соочување со минатото*, се случуваше по цели ноќи на тренинзите да размислувам што е pamетно да правиме следниот ден, без каква било помошна литература што би нè инспирирала, потпирајќи се исклучиво на дотогашните сознанија, искуства и процена, на моменталната состојба на луѓето во групата и на тоа до каде можат да одат тие. На располагање немавме никаков прирачник на таа тема, кој би ни бил добредојден во тие ситуации. Учевме преку директна активност со луѓето. Понекогаш не бевме сигурни дали е тоа pamетно да се направи, не бевме сигурни дали е некоја задача претешка (бидејќи секогаш се трудевме да одиме до границата на возможното). Сето тоа го проверувавме со учесниците на тренингот, проценувајќи колку се подготвени да се соочат со тешките задачи. Од нив научивме најмногу.

До идејата за овој прирачник дојдовме со желба да го споделиме стекнатото искуство. Сметаме дека постои недостиг од конструктивен пристап за соочување со минатото во регионот, па се надеваме дека со ова ќе поттикнеме и други луѓе да се придружат на ваквата работа. Само во последнава година, на 12 години од објавувањето на прирачникот *Ненасилство?*, од нашата интернет-страница е симнат повеќе од 30 000 пати (најмногу на „БХС“-јазиците, но и на унгарски, македонски и албански). Тоа ни говори дека вредеше да се вложи целата енергија во неговото создавање, преведување и објавување. Меѓу другото, тоа нè поттикна да ги објавиме и новите сознанија, до кои дојдовме учејќи.

Се надеваме дека овој прирачник ќе им послужи на другите како инспирација за конкретна работа на овие теми. Исто така, се надеваме дека и други луѓе, во другите делови на светот, кои допрва почнуваат или мислат да започнат со работа на овие теми, ќе охрабриме дека е можно, без разлика на тоа колку изгледа тешко.

Овој прирачник се состои од три дела. Во првиот дел се наоѓаат текстови со кои се обидовме да го објасниме контекстот на нашата работа (како го доживуваме), да го објасниме пристапот што го користиме и да дадеме слика како функционира тренингот. Во средишниот дел од прирачникот има четири потпоглавја со вежби, кои ги користиме на тренинзите, а голем дел од нив се придружени со практични видувања до кои сме дошле. На крајот има „Поимник“, кој го замисливме како збир на кратки текстови што одблизу ги појаснуваат релевантните поими за соочување со минатото.

Голем дел од наведените вежби се смислени во „ЦНА-кујната“. Најефикасни беа оние вежби што ги смислувавме инспирирани од работата со конкретни луѓе. Ова го согледавме многу рано, така што го практикуваме веќе многу години. Најголем дел од тренингот не го подготвуваме однапред, туку, водени од согледаните потреби и тешкотии на групата, го исполнуваме со она што е приоритетно. Се надеваме дека оваа практика ќе ја

користиме и во иднина. Не е добро прирачникот да се користи како книга со рецепти, па од око да се одлучува што ќе биде предјадење, што ќе биде главно јадење, а што десерт. Улогата на прирачникот би требало да биде, пред сè, инспиративна и да даде идеја како би можело нешто да се направи. Најдобро е главните прашања да ги оформите сами, во зависност од потребите на групата со која работите.

Голема дилема имавме за користената литература за одделни вежби, бидејќи не можеме со сигурност да го утврдиме нивното авторство. Најмногу се служевме со искуството собрано од деталните документации што ги составуваме по секој тренинг, но и со нашиот претходен прирачник. Се разбира дека основните методи (големиот барометар и другите видови барометри, аквариум, жешка столица итн.) не ги смисливме ние, туку ги научивме од различни места и од различни луѓе. Во самиот почеток голема инспирација ни беше нашата сестринска организација „Курве Вустроу“ (Kurve Wustrow) и нејзините тренери. Од постојните прирачници најмногу ни користеше книгата *Вештини за справување со конфликти во заедница* (Community Conflict Skills), полна со инспирација, од Мери Фицдаф (Mary Fitzduff). Учевме и добиваме поддршка од: Горан Божичевиќ, Дијана Францис, Ана и Ото Рафаи, Кар Гибни, Весна Тершелиќ, Боро Китаноски, Амела и Ренди Пуљек-Шанк, Анамари Милер и многу други. Најинтензивно учевме од самите учесници на тренинзите, кои целосно се даваа себеси во процесот на споделување, исто колку и ние самите. Искажуваме благодарност за тоа до сите.

Голема благодарност му должиме на д-р Мартин Фишер од Берхоф-фондацијата, која сите овие години беше со нас, нè поддржуваше и ни даваше корисни совети. Им се заблагодаруваме и на оние што нè поддржуваа финансиски, особено на Министерството за развој од Германија (BMZ) и Министерството за надворешни работи од Швајцарија, кои беа доволно флексибилни и ни допуштија да пробаме да чекориме по неразгасени патеки. Им благодариме и на сите што им се приклучуваа на нашите тренерски тимови за меѓусебна размена и искуство, особено на сегашните и на некогашните членови од ЦНА-тимот.

На крајот, морам да признаам дека имавме привилегија три наши драги пријателки многу внимателно да ја прочитаат првата верзија на текстот за овој прирачник и да ни дадат непроценливи сугестии, видувања и прашања: Маријана Стојчиќ, Даворка Турк и Катарина Милиќевиќ, ви благодарам од срце!

Ивана Франовиќ
октомври 2012 год.

Соочување со минатото на територијата на поранешна Југославија

Ненад Вукосављевиќ

Смисла

Да се помине низ тешкото искуство од војната и да се научи да се живее со него претставува осмислување на колективното и на индивидуалното трауматично искуство, искуство на неизвесноста, загубата, стравот, омразата. Нашите народи на територијата од поранешна Југославија во минатото често беа соочени со предизвикот за пронаоѓање смисла на војната и жртвувањето. Самите имаа свои воспоставени механизми за поставување темел и ритуал на заедничко сеќавање, со кое ги утврдуваа сопствените идентитети. Колективните идентитети, како критериуми за страдањата, ја истиснуваа тагата за изгубените блиски луѓе и нудеа ореол на смислени колективни жртви. Колективизацијата на жртвите значеше колективизација на тагата. Заедно се чувствувавме тажни и горди, горди и пркосни. И на крајот, над сето ова, чувствувавме дека сме заедно.

По Втората светска војна, колективното сеќавање на жртвите беше подредено на создавање поддршка на новиот социјалистички режим. Поимот на слободата беше изедначен со социјалистичката револуција, отпорот против окупаторот беше ставен во контекстот на братство и единство на нашите народи и народности. Сеќавањето на војната, наместо чувството на тага и очај, се претвори во славење на херојската жртва на познатите и на непознатите јунаци, па нудејќи надеж во светла иднина, ни влеваше чувство на колективна гордост.

Севкупната култура на сеќавање беше подредена на минатото како политика, а политиката беше во служба на колективниот дух, подготвена во авторитарен круг. Минатото се обновуваше лесно, често и се дотеруваше или злонамерно се интерпретираше за подобро да му прилега на духот на „нашиот“ праведен колектив, наспроти „надворешните непријатели и предавниците меѓу нас“. Она што не смееше да се доведе во прашање беше црно-белата верзија на „нас“ и „нив“, историјата и постојната реалност. Ставовите на неистомислениците, прогласувани за непријателски акти, соочени со праведниот гнев на „работниците и селаните“ предводени од цензорите на еднoпартиската држава, брзо исчезнуваа. Нашиот идентитет на жртви би бил бесмислен без непријателскиот колектив, а прифаќањето на фактот дека непријателите не постојат би

и било припишано на нашата колективна великодушност. Така беше, а во добар дел така е и денес. Радикална, но мазно спроведена трансформација во *големи Срби, големи Хрвати...*, во почетокот на деведесеттите години не донесе растурање на авторитарните колективистички матрици. Напротив, и покрај сличноста, разликата меѓу бившите братски народи е таа што често е потенцирана до бесмисленост.

Оние што потенцираа нова политика на сеќавање (со различен етнички и идеолошки предзнак) беа, всушност, најдобрите синови на истиот оној авторитарен комунистички режим. Синови што добро ја научиле лекцијата и го репродуцирале истиот начин на мислење, применувајќи ги истите методи на шминкање на историјата за да ни биде примамлива, поубава и лесно сварлива. Желба за нова историја немаше, бидејќи за саканото чувство на сигурност добро е кога нештото е познато, кога знаеме како се нарекува, како се спроведува и како се брани.

Национализмот е идеологија во прво лице множина, која ни говори кои сме ние, а истовремено е идеологија и во трето лице, бидејќи укажува на тоа кои *не сме*³. Националните митови се хранат со историјата, со сопствената жртва, сопствените доблести на правдата, чесноста, слободољубието и гордоста. Војните се нивниот најдобар извор, а политичката злоупотреба на религијата е нивниот најдобар сојузник.

Сето она со што колективот треба да се соочи е вклучено во гореспоменатиот пакет.

Затоа, изразот „соочување со минатото“ е мошне омразен, односно кај луѓето буди страв дека ќе им биде одземена порано понудената/наметната смисла, без разлика на тоа што е шуплива и несмасно конструирана. За да биде успешен, процесот на соочување со минатото мора да понуди и да комуницира со јасни, недвосмислени одговори за својата смисла, мора да ги замени поедноставените гледања воспоставени од војната па наваму, мора да гради мостови и да придобива, да ги избегнува замките на праведноста, да привлече широки народни маси. Во спротивно, ќе биде осуден на пропаст, а ние – на повторување на историјата.

Конструктивното соочување со минатото би подразбирало заедничко, а не спротивставено и пристрасно утврдување на фактите за настаните од војната. Тоа е важно за да биде утврдена вистината, со која во иднина не би можело да се манипулира, да се извртува и да се шминка за потребите на политиката. Тоа е многу важно и за луѓето чии блиски страдаа под неразјаснети околности. Тие со тоа би добиле извесност и некаков мир, а истовремено ситуацијата на спротивственост се трансформира во соработка. Почитувањето на жртвите од другата страна станува разбирливо, можно и пожелно, а се отвора простор и за преиспитување на колективниот наратив. На крајот или на почетокот од процесот, а секако, и внатре, во него, општеството што го носи се дистанцира од неправдите направени во име на сите, преземајќи ја одговорноста за минатото, а истовремено создавајќи поизвесна и посигурна иднина.

Тој процес е горчлив лек, бидејќи подразбира соочување со сопствените заблуди. Тој подразбира промена на гледиштето на многу поединци, кои треба да ги согледаат своите заблуди и грешки, да ги преиспитаат митовите и верувањата и да го надминат чувството на срам, за да направат чекор напред кон промена на себеси и на јавноста. Секој што мисли дека луѓето се менуваат така што треба да се удираат по глава (фигуративно или не⁴), да се казнуваат бидејќи се виновни, за разлика од нас, добрите, паметните и праведните, кои

³ Michael Billig. *Banalni nacionalizam* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2009), стр. 145, и стр. 288-290.

⁴ Со омаловажување, со вреднување, со потценување.

секогаш имаме право, нека почека со своето дејствување за промена на општеството. Отсега па натаму.

Бидејќи полошо е да се потроши и да се искомпромитира добра идеја отколку да ја нема воопшто.

Какво соочување?

Ако се направи поделба по земји и региони, полесно може да се опише состојбата, иако тоа нема да помогне во намерата да се постигне успех во конструктивниот процес на соочување со минатото. Го нагласувам зборот „конструктивно“, бидејќи военото минато е многу присутно во јавноста како објект за националистичка манипулација, интерпретирано еднострано и поедноставено. Со военото минато во јавната сфера секојдневно се среќаваме, тоа е постојано присутно во нашите животи. Поедноставената интерпретација подразбира дека „ние“ секогаш се браневме, злосторствата направени на нашиот народ се сверски, а оние сторени во наше име се ублажуваат, се релативизираат или се оправдуваат. Народот сака едноставни вистини⁵, особено затоа што не е чудна општоприфатеноста на таквите наративи што се вклопуваат во концептот на историското величање на сопствената нација и омаловажувањето на другите, „од коишто толку многу се разликуваме што човек не може да поверува дека и тие се луѓе“.

Ова нагласување на конструктивниот и деструктивниот пристап на военото минато има цел да појасни и да нагласи дека нашите општества се занимаваа со анализа на воените дејствувања од самиот почеток, така што она што вообичаено го нарекуваме „соочување со минатото“, најчесто е само обид во постојниот дискурс да се внесат изоставени и запоставени димензии и факти. Соочувањето со минатото што е во служба на градењето мир, поради самото тоа, е во судир со интерпретацијата на минатото, која произлегува од идеолошката матрица на агресивниот национализам. *Конфликтноста, вообичаено, не е најсилна страна на мировните активисти, па затоа мировниот дискурс често се движи по линија што тврдокорните борци за права би ја релативизирале.* За волја на вистината, соочувањето со минатото може да се извлече од замките на релативизацијата (заради инстант помирување), а притоа да не ги продлабочи раните и недовербата. Уметноста во движењето по таа патека (конструктивно, без страв од судири) лежи во консеквентно вредносно втемелување во ненасилството и постепено прифаќање на дијалогот, соработката, рефлексивната и саморефлексивната.

Контекст и актери

Контекстот за соочување со минатото и изградбата на мир на територијата од поранешна Југославија има клучно значење за постоењето на Меѓународниот суд за воени злосторства на територијата на поранешна Југославија, кој е воспоставен од страна на ОН и се наоѓа во Хаг, Холандија. Освен оваа институција, за процесуирање на повредата на меѓународното военото право и начинот на војување, националните судови, во помала или во поголема мера, но сигурно во недоволна, ја презедоа задачата за гонење и

⁵ И мене ми се допаѓаат, бидејќи не бараат голем напор за разбирање, јасни се, недвосмислени, црно-бели, брзо се усвојуваат и лесно се пренесуваат, а подготвувањето добро им стои.

процесуирање на одговорните за воените злосторства. Основната задача за процесуирање на воените злосторства би требало да биде воспоставување на (каква-таква) правда и создавање предуслови за процесот на помирување. Сепак, семејствата на жртвите или самите жртви на насилство во голема мера не беа задоволни од пресудите, а потребата од признавање на сторената неправда ретко беше задоволена. Постапките против оние од „својата страна“ често беа оценети како неправедни, а готовноста на домашните судови да ги процесуираат високорангираните офицери и политичари беше многу мала. Судските процеси не се следеа со дисконтинуитет кон националистичката политика и културните матрици што ги поддржуваат и ги оправдуваат насилството и дискриминацијата врз етничка и врз која и да е друга основа. Во овие околности, неколку решителни и упорни граѓански организации, со своето документирање, овозможија многубројни судски процеси⁶ или обезбедија потврдување на фактите за бројот на жртвите⁷, што влијаеше и врз промената на јавната свест за воените случувања во нашето општество. За трансформација на непријателската атмосфера, којашто се појави и остана и по војните, е потребен подолг период, подолг од оној од 10-15 години и со многу поширок спектар на мерки, надвор од судските процеси и процесуирања за кршењето на военото право. Впрочем, изгубените животи на војниците за време на „вообичаените“ воени дејства не се предмет на истрага, а таа загуба и нејзината општествена анализа се многу важни за процесот на соочување со минатото и за градењето општествена култура на сеќавање што би била во функција на изградба на мир, а не на величање на војната. Освен тоа, процесот на соочување со минатото заради изградба на мир мора да опфати поголем дел од општеството и не смее да биде мал простор на дејствување на здруженијата на жртвите и невладините организации. Овде станува збор за заздравување на општеството. Се занимаваме со минатото за да имаме поинаква и подобра иднина за сите граѓани и граѓанки. Процесуирањето на сторените неправди, почнувајќи од убиствата и злосторствата, преку приграбувањето имот, па сè до протерувањата, претставуваат неопходни задачи на патот кон заздравување на општеството. Дури и тогаш мораме да се запрашаме каква функција има казнувањето, што очекуваме и што добиваме од него. Би сакал, наместо зборот „процесуирање“, да го употребам изразот „исправање на неправдата“, но знам дека тоа не е можно. Нема задоволување, нема исправање, единствено има општествена осуда на неправдата и на нејзините сторители и нејзино јавно признавање, а согласно со тоа, нема општо и искрено општествено згрозување на сторените злосторства. Се плашам дека правда за минатото ќе нема нити може да има, бидејќи никој не може да ги врати мртвите од гроб или да направи повторно да се проживеат изгубените години. Сè што можеме да направиме е да се обидеме да спречиме тоа да се случи повторно. Тука можностите на правосудството се многу ограничени.

Доколку останат како врзувачко ткиво на општеството самопрославувачките митови и наративи, ако нашата чувствителност кон злосторствата и туѓото страдање не се доближи до чувствителноста кон сопственото страдање (како и да го дефинираме „ние“ тоа), тогаш не треба да се надеваме дека историјата нема да се повтори со истите актери или со замена на нивните улоги⁸. Ако веруваме во предрасудите дека постојат добри и лоши етнички заедници, дека некои народи ни се пријатели, а други непријатели, нема да стигнеме далеку. За да ја надминеме препреката и да воспоставиме доверба, ни требаат многу

⁶ На пр., Фондот за хуманитарно право.

⁷ На пр., Истражувачко-документацискиот центар Сараево – со својот обемен проект *Човечките жртви во БиХ 1991-1995*.

⁸ Оние кои се претставуваат дека го прават тоа во името на народот.

дијалози, комуникација, средби, поддршка, трпение, време. Потребни ни се многу средби, едукација, филмови, книги, написи, говори, сведоштва, визија, солзи, радости, животна сигурност и безбројни преминувања преку државните граници, сè додека предрасудите не ги обесмислиме во целост, прво во себе, а потоа и на граничните премини.

Неправди – состојбата со човековите права

Наследството од авторитативниот режим, долгогодишната, системски индуцирана ксенофобија и нетрпеливост кон секоја различност (било да станува збор за припадници на друга нација, вера, раса или сексуална ориентација...), се само дел од факторите што влијаат на тоа да доминира перцепцијата на идентитет што е исклучив („или-или-идентитет“), кој сам по себе станува основа за натамошни судири.

Во такви околности, при повикувањето за демократија и за човековите права, граѓаните и граѓанките не разбираат дека можат да влијаат на својот секојдневен живот. Во подобар случај, прашањето за човековите права се согледува како прашање на апстрактниот хуманизам или како нешто за што сè уште не е дојдено времето (бидејќи има „поважни и поголеми проблеми“), а во најлош случај, се согледува како увозен, подмолен и поробувачки дискурс на Западот.

Човечките загуби

Во војните во Хрватска, Босна и Херцеговина, Србија, Косово и Македонија, животите ги загубија 150 000 луѓе, околу четири милиони се привремено или трајно раселени, а денес (2012 г.) 13 000 сè уште се водат како исчезнати. Бројот на луѓе што учествуваа во оружените конфликти е проценет на околу три милиони. Последиците од војните ги почувствуваа сите што живеат во регионот.

Враќање на имотот

Напуштените и одземените куќи во голема мера им се вратени на вистинските сопственици, придружени со различни трикови правени од властите за да го спречат враќањето на малцинските групи: од скратување на комуналните услуги, одземање документи, па сè до физички напади и убиства. Сепак, ако се земе предвид целата ситуација, може да се каже дека голем процент од луѓето го остварија своето право на враќање на имотот, кое, за жал, не подразбира и надоместување на направената штета за неговото уништување.

Враќање на бегалците и на раселените лица

Треба да се има предвид дека за разлика од некои други места во светот, физичкото враќање на бегалците е дозволено во сите земји од регионот, но тоа често не е материјално одржливо (недостасуваат инфраструктура, работни места итн.), а делумно е поврзано и со

ризикот од физички напади и загрозување на животот, што претставува причина поради која голем број луѓе се откажаа од враќањето. Тактиката на власта во годините по војната, со отежнувањата при издавање документи, направи луѓето да се снајдат каде што се раселени и да продолжат со животот на тоа место, така што ја губат желбата се селат повторно во неизвесност. Другото лице на политиката на сегрегација беше охрабрувањето на бегалците да останат⁹ и да не се враќаат, со намера да се промени етничката слика на тоа место, да се продлабочи општата сегрегација и да се оневозможи соживот. Постојењето на омраза и нетрпеливост меѓу соседите се подразбира, иако и на тоа поле ситуацијата, со време, се релаксира (освен на Косово, каде што напредокот е мал). Фактите говорат дека огромни територии се етнички „исчистени“, што насилно, што под закана на оружје (на пр., Источна Босна, Посавина, Херцеговина, Хрватска Краина), а едноставно, и од страв, дискриминација и неизвесност (Белград од Албанците, миграциите во Македонија, Косово).

Вистински и лажни тужби за воените злосторства

Бројот на сторителите на злосторства што никогаш не се процесуирани е огромен, а тоа предизвикува страв, несигурност и недоверба кај жртвите и нивните семејства и, исто така, многу негативно се одразува на процесот на враќање на бегалците и раселените лица. Одговорните за злосторствата често успеваат да ги задржат своите функции во државниот систем и само мал број од нив одговараат за своите злосторства.

Постојат неколку случаи каде што намерно и со некаква цел неправедно се обвинети некои луѓе. Во Хрватска, по војната, се водени судски процеси во отсуство, на поединци што се бореле од српската страна и се донесувани пресуди, а осомничените не биле сослушувани. Таквата практика предизвикувала страв помеѓу бегалците, бидејќи по враќањето би биле затворани и би морале да ја докажуваат својата невиност од затвор. Таа практика е прекината пред неколку години, кога започна соработката на српското и на хрватското правосудство. Во Србија, во последниот случај, кој е стар две години, е уапсен поранешен хрватски војник под сомнеж за воени злосторства, а се покажа дека тој бил заробен и измачуван во заробеништво од страна на воените органи и, притоа, бил принуден да потпише лажно признавање. Наместо да се уапсат и да се казнат оние што го мачеле него, по 15 години страдање, тој повторно поминал неколку месеци во затвор во Србија. Лично знам за случај од Брчко, кој пред две години се најде на списокот од Владата на Република Српска, како осомничен за воени злосторства, иако во времето кога се извршени тие злосторства тој бил во логор како српски затвореник, а за тоа постојат неоспорни докази.

Во Косово, по војната, во многу случаи поединци лажно сведочеа против Србите-повратници, обвинувајќи ги за воени злосторства. Најчесто, тоа беа луѓе што биле мобилизирани за време на војната од српска страна во полицијата или во војската, но не ги направиле злосторствата за кои ги обвинуваат. Присуството на меѓународни судии во косовското правосудство спречуваше да бидат осудени луѓето чиишто случаи имаат недостиг од докази.

⁹ Откажување од враќање во местото каде што се живеело пред војната.

Лустрација

За разлика од кривичната одговорност за воено злосторство, која ја избегнаа стотици сторители (но некои не), одговорноста за јавно поттикнување војна, злосторства и омраза не е санкционирана. Наместо лустрација, многубројни поединци што се истакнале со говор на омраза, како политичари или како новинари и интелектуалци, и ден-денес се на високи позиции со настапи приспособени за денешно време. Така е возможно четнички војвода, десна рака на обвинети за воени злосторства, човек што јавно зборува дека не му е жал за жртвите на политичките убиства, какви што се новинарот Ќурувија и премиерот Ѓинѓиќ, да биде претседател на Србија.

Многубројни новинари, истакнати во времето на воените пропаганди, без какви било последици си ја градеа својата кариера, осмелувајќи се да се претстават како авторитети на новинарската професија и етика. Иако влијанието на овие луѓе на јавниот живот денес е многу малку деструктивно, а понекогаш е дури и конструктивно, постои потребата од признавање на сторената неправда. Не е доволно без зборови да се премине преку сè што е речено и сторено и денес да се постапува поинаку, бидејќи тоа отвора прашање кога и под кои услови може повторно да се случи таквата промена.

Последици

Последици од сите наброени неправди се страв, омраза, колективизација на вината и жртвите, самопрогласување за жртва¹⁰, всадување омраза кон другите национални идентитети, а со сето тоа и субјективно ограничување на слободата на движење, мислење, живеење и, на крајот, не помалку важно од споменатите: материјална и духовна сиромаштија. Кога сите овие последици би исчезнале заедно со генерацијата што ја почувствува војната на својата кожа, можеби би можеле да ги ставиме под тепих и да почекаме да избледат и да исчезнат. За жал, не е толку едноставно. Овие последици имаат повеќегенерациска димензија, бидејќи се пренесуваат од генерација на генерација преку наративи и преку образованието, а сопствените и туѓите предрасуди генерираат нови искуства, кои само ги потврдуваат и ги развиваат понатаму. Образовниот систем се покажа како посебна подлога за впивање и мултиплицирање на ваквите наративи.

Доминантни дискурси

Споменици

Спомениците се одраз на доминантниот политички дискурс и културата на сеќавање на времето во коешто настанале. Тие претставуваат материјализација на колективното сеќавање и се дел од политиката на идентитетот, односно од промислените активности насочени кон развој и зацврстување на колективниот идентитет. Односот на општеството кон минатите војни се гледа преку спомениците од тие војни, но и преку промените што ги претрпеле тие споменици низ времето. Иако поставувањето споменик има намера да

¹⁰ На пример, изјавата: „Тие нас не колеа“, која не подразбира дека авторот на изјавата лично го преживеал масакрот.

остави трага што не се брише, фактите ни говорат дека интервенции за промена на старите споменици постојат и ќе постојат. Тие интервенции се откинување глави на бистите во парковите, минирање монументални партизански споменици, постепени и дискретни промени на навредливи делови од текстови или пристојни демонтажи и преместување непристојни споменици што вознемируваат одредена група луѓе. Сето тоа се случувало на овие простори во минатите години.

Од последните војни, па наваму се појавија голем број споменици, најмногу од оние што ги величаат жртвите на народот што доминира на територијата каде што се поставува споменикот. Доминацијата подразбира проста многубројност на ниво на општина, во чија надлежност е издавањето дозвола за поставување споменик, што повторно подразбира доминација во комисијата за споменици. Со спомениците, по правило, се праќа порака дека мораме да се секаваме на жртвите за да опстанеме, што значи дека не смееме да забораваме кој ни е непријател. Да се држиме заедно како колектив, да бидеме сложни и единствени, бидејќи „само така можеме да опстанеме“. На едни гробишта во источно Косово, средени, убаво заградени и опкружени со знамиња, видов десетина гробови што имаа идентични надгробни споменици. На секој од нив беше втиснат ликот на погребната личност. Таму беа погребени млади и стари мажи, жени и деца. Секој втиснат лик, вклучително и детскиот, беше облечен во маскирна униформа, со грбот на УЧК во едниот агол. Поекстреман пример за колективизација и милитаризација на цивилните жртви не ми е познат, но самата матрица ми е позната, бидејќи важи за сите.

Специфичноста на победникот во војна

Доминантниот дискурс во Хрватска и во Косово е дека војната што им беше наметната претставуваше неопходна самоодбрана, праведна, неизбежна и славна, бидејќи преку неа се остварија идеалите за коишто се бореа. Победата над српските сили е недвосмислена, а контролата на територијата е целосна¹¹. Војната се слави како некогаш во СФР Југославија, постојат херои, нивните имиња ги носат улиците, училиштата, плоштадите, на нивните комеморации парадираат униформи и оружје, се прикажуваат документарни филмови за воените единици и успешните акции, а борците-победници уживаат привилегии. Сликите од воените херои ги красат кафеаните, плоштадите, билбордите, кесичките со шеќер во кафулињата, се продаваат капи и значки на селските собири и градските плоштади. Секое проблематизирање на митологизацијата на војната и на митолошката матрица *за победа на Доброто над Злото* во јавноста повлекува многу негативни реакции. *Тие се херои без мана, а непријателите се невидливи, тоа се мрачни сили што сами од себе удрија во срцевината на нашиот идентитет и идеал за слобода, со цел да ограбат, да поробат, да протераат, да убијат, да уништат и да отрујат.* Важен дел од таа матрица е и потхранувањето на тензијата дека *непријателот не спие, само е притаен, мора да бидеме будни и, иако сме надмоќни, не смееме да се опуштиме.* Главниот дискурс и денес е таков. Нема простор за гледање историја од повеќе агли, мултиперспективност, што е пак сега тоа? Интерпретацијата е сè, фактите се релативни, бидејќи интерпретацијата ни дава објаснувања, така што луѓето не мора да се заморуваат со размислување. Инстант смислата е секојдневно готова, спакувани се дозите што се консумираат преку телевизијата, весниците, семејните кругови. Сè е готово за следната војна, „ако даде Бог“. Да не се неколкуте мировни организации, како Документи и Центарот за мировни студии, сè би било совршено.

¹¹ Освен на север од Косово.

Специфичноста на поразените

Во контекст на општеството во кое по војната не владее еуфорија поради победата, туку радост поради крајот на страдањата, која е измешана со болка поради огромните загуби, каков што е, на пример, случајот во БиХ, неспоредливо полесно е да се артикулира дискурсот судрен со доминантата, бидејќи самата поставка на општеството е таква што луѓето се измешани, и покрај напорот да не бидат. Наместо еден доминантен дискурс, постојат најмалку три¹², паралелно спротивставени дискурси, еден покрај друг, и тоа опстојува така што нивното спротивставување, со текот на времето, престанало да се доживува како проблем. Едноставно, се гледа нормално на тоа дека Бошњациите, Хрватите, Србите, односно Албанците и Македонците, коишто војувале еден против друг, имаат спротивставена интерпретација за причините, текот и последиците од војната. Понижувањето и намалувањето на бројот на жртвите од другиот се подразбираат, и тоа е постојан извор на горчина, а она што е навистина добро е што таа горчина е видлива. Дури и тогаш кога тие спротивставени наративи се многу слични во својата конструкција, добро е да не бидат сами и единствени, како што бидува во некој друг случај. Рака на срце, отворањето на прашањето за одговорноста за минатото со себе носи и повредување, повторно траматизирање, ширење страв и несигурност, тогаш кога се одбива да се искаже почит кон жртвите на другите или кога настаните и нивната димензија се негираат (на пример, често се негира дека во Сребреница е извршен геноцид). Повредувањето и обновувањето на воените трауми претставуваат и постојаната борба за одбележување на страдањата (оние што на таа територија веќе не се доминантни) преку комеморација на годишнините, поставување спомен-плоча и слично. Од друга страна, оние што доминираат се трудат страдањата на своите жртви да ги одбележат на што „подржавотворен“ начин. Најекстремните се трудат дури и нечија смрт да ја прикажат како заслужена.

Поточно речено, сите три заедници што ја имаат територијата на којашто доминираат се однесуваат како да се воени победници и единствени сопственици на земјата на којашто живеат. Сочувствување со туѓите жртви во таков амбиент се доживува како субверзивно наспроти капацитетот на заедницата да се избори за опстанок. За волја на вистината, поголем број луѓе тивко ги поддржуваат потезите за сочувство, без разлика на тоа за чии жртви се работи, но тие гласови во јавноста се многу тивки.

Сепак, по сè што е речено, наративите на другите се барем познати и јасно е дека не може да се запрат насилно. Меѓузависноста на заедницата е голема, иако се стреми кон спротивното.

Специфичноста на активниот „набљудувач“

Само на Србија може да се однесува улогата на наводен набљудувач, а всушност, учесник и иницијатор на војните во Хрватска, БиХ и Косово. Во Србија односот кон војната во БиХ и во Хрватска е, главно, однос на негирање на одговорноста и незаинтересираност, додека односот кон војната на Косово историски наназад е стандардно маченички. Ретки се спомениците што се однесуваат на војната во БиХ и Хрватска, а државните органи се однесуваат како Србија да не била учесник. Тоа остава впечаток дека е во сила активен процес на заборавување, преку релативизација и бришење на

¹² Заради едноставност, ја изоставаме анализата на конфликтот во западна Босна на линија Армија БиХ (Бихаќ) – Цазинска Краина, чии главни актери беа Бошњаци од двете страни.

прашањето за одговорноста на државата за војните на овие територии. Често се случува на војните во БиХ и Хрватска да се гледа како на „продолжение“ на Втората светска војна, па креативно се манипулира со бројки, се собира и се одзема, при што се бара „резултат“ што би ја релативизирал одговорноста на Србија и Србите во последните војни. Непријателскиот наратив кон Бошњациите и Хрватите не се јавува често, туку повремено, на комеморации, и не може да се најде на споменици, па затоа е и помалку присутен.

Државните институции во Србија презедоа некои чекори што можат да се сметаат за напредни, но останува впечатокот дека се работи за изнудени декларативни потези¹³. Медиумите и образовниот систем не се занимаваат со блиската историја во иста мера како нивните соседи. Кога го прават тоа, доминантен е дискурсот на жртвите, вековната загрозеност, правдољубието и бранењето на *националното битие*.

Идеологијата на српскиот национализам, иако истанчена, и понатаму живее во многубројни политички партии и, за време на кризи, заканувачки расте.

Како понатаму?

На истиот начин како што се создава културата на сеќавање, да биде таква каква што е денес: по пат на политички потези, културни и медиумски активности, граѓански акции и кампањи, кои можат да влијаат на промената што преку конструктивно соочување со минатото би водела кон воспоставување помалку доминантна, а повеќе рефлексивна; помалку државотворна, а повеќе граѓански ориентирана политика и култура на сеќавање.

Развојот на свеста преку учење за значењето на фокусираност на процесот и процесните замки што можеме да ги очекуваме (кога со најдобра намера правиме повеќе штета отколку полза), добрата анализа и учењето од досегашното искуство нудат сосема добра почетна точка и даваат причина за оптимизам.

Она што мора да биде и не може да се избегне при процесот на конструктивно соочување е преминувањето на државните граници, учење од другите, променување на себеси и другите преку развивање емпатија, соработка и почитување. Разбирањето на смислата и значењето на мултиперспективноста во интерпретацијата на историјата е основно. Фокусираноста само на државата во којашто живееме во овие околности е бесмислена и осудена на пропаст.

И на почетокот и на крајот од секој потег и секоја акција, кампања и програма, треба да постојат добра анализа и оценување на постигнатото, да се учи од сопствените грешки наместо да се прикриваат. Ако не можеме да се соочиме со сопствените пропусти, тешко дека ќе можеме да ги поттикнеме другите да го прават тоа.

¹³ Резолуцијата на Собранието на Србија, осуда на злосторствата (наместо зборот „геноцид“) во Сребреница и посета на претседателот на Србија во Меморијалниот центар Поточари.

За пристапот на ЦНА во работата на соочување со минатото

Ивана Франовиќ

Пред повеќе од десет години, на еден мал собир на луѓе што се посветени на мировна работа од различни делови на светот, додека претставувавме што работиме, мојот колега Аднан го почна своето излагање со зборовите: „Ние се занимаваме со тешки работи...“, што предизвика симпатија кај присутните. Тогаш не ни помислуваме во кои длабочини на таа тежина ќе се нурнеме и колку е точен тој едноставен опис на нашата работа.

Центарот за ненасилна акција, во регионот на поранешна Југославија, работи првенствено на изградба на мир. Посветени сме на вредностите на ненасилство, солидарност, општествена правда, човековите права и слободи. Можеби тоа некому му звучи како убав и лесна професија на овој невесел Балкан. И би била лесна професија кога би се занимаваме само со ненасилна комуникација, афирмација на човечкиот потенцијал, мотивирање да се шират вредностите на ненасилството... Но ние се занимаваме и со тешки теми. Не затоа што ни се драги или затоа што нè стимулираат тагата и страдањето, туку затоа што сфаќаме дека без соочување со она што е болно во нашето општество не може да има вистински промени.

Преку овој текст ќе се обидам поблиску да го објаснам нашиот пристап во изградба на мирот, да ја приближам нашата излезна точка, она кон што се стремиме, а и да претставам како ја разбираме ние изградбата на мир, зошто ја поврзуваме со соочување со минатото и зошто мислиме дека соочувањето со минатото е неизбежна тема во мировното образование.

Што претставува за нас изградбата на мир

Под *изградба на мир* не ги подразбираме само напорите што ги спречуваат повторната војна и насилството од големи размери туку и сите напори насочени кон намалување на насилството во општеството, почнувајќи од она најочигледното, директното, сè до *структурното* и *културното*, со кои сме опкружени. Градењето мир ги содржи сите настојувања што придонесуваат да живееме во мир со себе, со својата околина, а особено со своите соседи и оние што припаѓаат на малцинските и маргинализираните групи. Велам

– особено, затоа што тие се оние што најмногу трпат поради недостигот од мир. Градењето мир бара деконструкција на матрицата што го дефинира односот кон *Другиот* и *Различниот* (без разлика на тоа како е определен: родово, етнички, верски...). Тоа не значи да се биде пасивен, да се прифаќа неправдата и да не се реагира. Градењето мир подразбира *ненасилна акција/реакција и активно дејствување* против неправдата во општеството. Тоа подразбира отворање конфликти и укажување на проблемот и, ако имаме доволно сензибилитет, претпазливост, па и креативност, предлагање решенија, а тоа значи градење доверба, развивање солидарност меѓу сограѓаните, градење општество во кое дискриминацијата е неприфатлива по која било основа, општество во кое луѓето имаат еднакви шанси, во кое нема слика на непријателот и општество што не влева страв кај своите соседи. Ете, тоа би било општество во кое би живееле без страв.

При работата на изградбата на мир, се појавуваат судири со слоевите/групите во општеството што не сакаат да дојде до општествени промени. Важно е да не се прифаќа статус кво и да се работи на тие судири, но еднакво е важно пристапот да биде во духот на ненасилство за да не добиеме *рушење* наместо *градење мир*. Тоа подразбира работа на меѓусебно разбирање на двете спротивставени страни: кои се причините, кои потреби ги има другата страна, кои стравови; но и преиспитување на себеси: можеби јас/ние некаде грешиме, можеби продлабочуваме нечии стравови, можеби не влеваме доверба, можеби сме превиделе нечии основни потреби, што правиме што другата страна се чувствува загрозувана... Тоа е работа што бара многу имагинација и идеи за тоа што и како може да се направи во одредени околности, но и доза на самокритика. Таквата работа бара и оптимизам, односно верба дека може да биде подобро. А бара и доволно лична храброст и готовност за работа на разбудување на личните предрасуди, дилеми и стравови.

Зошто го доведуваме соочувањето со минатото во врска со градењето мир?

Во нашиот постјугословенски контекст е невозможно да се гради мир без соочување со минатото. Не почнуваме од нула, туку имаме бреме од воено наследство: непријателства и слики од непријателот, конфронтирани доминантни наративи за војните, честа дискриминација на етничка основа, величање на воените злосторници и идеологијата на војната, величање на самата војна како одбранбена, непризнавање на туѓите жртви – бидејќи *ние* сме најголеми жртви, воспоставен говор на омраза што не се препознава како таков и општествено е прифатлив и, секако, стравот од *другиот*. Сето тоа се идеални услови за започнување следна војна (од оној момент кога ќе има заинтересираност за неа).

По военото искуство што погоди милиони луѓе, кога безброј од нив мораа да ги напуштат своите домови, во кое настрадаа стотици илјади, а уште повеќе останаа без своите најмили, не можеме само да свргиме нова страница и да речеме: „Ајде сега да градиме мир, да се залагаме за помирување“. Воените ужаси што ги преживеаја луѓето и сето она што го изгубија не може да се заборават и, едноставно, да се премине преку него. Не е доволно само да се упсат неколку стотици злосторници и да се процесираат воените злосторства. Потребно е да се залечат раните, кои ниту денес, многу години по завршувањето на војната, не се зараснати. Не ни може да се залечат, кога страдањето на другиот не е препознаено, кога во нашето општество се величаат оние што се одговорни за страдањето на другите и кога се негуваат непријателски наративи и искривени, едностранни вистини за војната. Со тоа, од една страна, жртвите дополнително се

виктимизираат, а од друга страна, се создава општество во кое насилството не само е дозволено туку и пожелно.

Ситуацијата дополнително се комплицира со распространетата идентификација со „нашите“ жртви (оние етичките), па хоророт што го доживеаја поединци од таа група многу лесно се пресликува на целата група: сите ние го претрпевме тоа, сите ние сме жртви на *другите* (понекогаш ги земаат предвид и настаните од уште подалечното минато)¹.

Како и да е, ваквото општество нема да стигне далеку во изградбата на мир и во спречувањето на некоја идна војна, сè додека не се позанимаваме чесно со нашето воено минато и неправдите што се направени во наше име. Верувам дека траен мир на овие простори не може да има, сè додека луѓето не стекнат сигурност и верба дека правдата е можна.

Ако сакаме да градиме мир, неопходно е да го менуваме она што ја направило војната возможна. А треба и да се запрашаме која е нашата лична одговорност за војните, што сме правеле, а што не сме правеле, што сме можеле поинаку, а особено што можеме да направиме денес за да придонесеме во изградбата на мир, а потоа, чесни, да видиме која е одговорноста на општеството во коешто живееме и што треба да менуваме, на што ќе работиме. Тука е важно да се прави разлика меѓу одговорноста и вината. Јас не сум *виновна* за она што државата (или владејачката структура) го правела во мое име, бидејќи вината може да биде само индивидуална. Но *одговорна* сум, дури и да сум била длабоко против она што го правела државата.

Треба да се извлечат поуки од минатото.

Мировно образование и соочување со минатото

За жал, во нашите општества, а и во светот, мировното образование е ретка појава. Овој свет има голема потреба од мировно образование, кое би можело да биде, ако не двигател на општествените промени, тогаш еден поттик за нивно постигнување. Малку застапените програми на формално и неформално мировно образование многу ретко го опфаќаат и соочувањето со минатото. Соочувањето со минатото, главно, се поврзува со таканаречената „транзициска правда“ и се изучува во рамките на меѓународното право и политичките науки. Како што темите *изградба на мир и соочување со минатото* стануваат

¹ Оваа идентификација се прави само по потреба: кога од некоја причина лицето треба да ја отргне одговорноста од себе и да се претстави како жртва, кога треба себеси или на другите да им ја докаже припадноста во некоја група (која е секогаш жртва, бидејќи „нашата“ група никако не може да биде злосторничка) или да се создава чувство за припадност преку нагласување на заедничкиот непријател, кога сме очажни поради ситуацијата во општеството и имаме потреба да обвиниме некого, кога ни е потребен изговор за нешто што не сме направиле, а сме можеле и уште многу причини – политички, пред сè, бидејќи оваа појава им оди во прилог на политичките елити во регионот. Тврдам дека таа идентификација не е постојана, туку се јавува по потреба, пред сè затоа што е недоволно застапена емпатијата со жртвите, тие не се во фокусот на овие општества, се сеќаваме на нив по потреба, на годишнини или на комеморации, но не најдовме начин како да им олеснеме да ја надминат загубата и да им овозможиме колку-толку пристоеен живот, како да дојдеме до правда за нив, а со тоа и во општеството воопшто... Секогаш кога не се потребни, тие жртви претставуваат отovarување за општеството, бидејќи го загрозуваат конформизмот.

неразделни, така станува неопходно соочувањето со минатото да биде во рамките на мировното образование, кое е *вредносно определено* и има цел потемелно да се занимава со актуелните предизвици и да ја промовира изградбата на мир.

Од основањето на ЦНА, во 1997 година, развивавме и спроведовме многу активности: јавни трибини, семинари, промоции, продукција на документарни филмови, објавување публикации, средби, размена на искуства итн. Меѓутоа, наша основна активност, која континуирано се спроведува сите овие години и од којашто црпиме идеи, соработници/чки и сила за другото, се програмите за мировно образование или, како што ги нарекуваме: тренинзи. Проценувајќи ја потребата во различни периоди, рефлектирајќи собрани искуства, развивавме различни програми на мировно образование, кои задолжително го тематизираат соочувањето со минатото како процес неопходен за градење мир. Овие програми се наменети за различни групи, а најчесто ги организираме за:

а) многу различни групи, во кои се луѓе од повеќе земји на поранешна Југославија, со различни професии и години;

б) ветерани од таканаречениот „Дејтонски триаголник“ од Босна и Херцеговина, Хрватска и Србија).

Постојат две главни причини зошто го правиме соочувањето со минатото првенствено преку мировното образование:

1. Во нашиот контекст е невозможно да се работи на изградба на постојан мир без соочување со минатото.

2. Во нашите општества недостасува мировно образование, кое активно ќе работи на изградба на мир и ќе гради конструктивен пристап кон соочување со минатото.

Тематизирањето на соочувањето со минатото во рамките на мировното образование (и тоа барем она што одговара на концептот за ЦНА-тренинзи²) е многу плодотворно. Едноставно: трудот се исплатува, бидејќи темите може да се разработат темелно и посветено, а мировното образование дава услови за градење доверба меѓу учесниците, па потоа, со внимателна работа, и услови за ефикасно растурање на сликата за непријателот, за разбирање на другите наративи, за преиспитување на доминантните наративи и за улогите на „својата страна“, за преиспитување на сопствената улога, за мотивирање на луѓето да се активираат во полето на градење мир и соочување со минатото и за приближување кон моделот на активен граѓанин/ка, кој ја носи одговорноста за себе и за општеството во коешто живеат.

Со ваков пристап се остварува важен предуслов за подобро разбирање на механизмот на општествено ниво: доаѓа до подобро разбирање на сопствената улога и својот однос кон минатото. Учејќи за соочување со минатото, ние, истовремено, се соочуваме со тоа минато. Овие процеси умеат да бидат многу емотивни и тешки, посебно кога дискусијата ќе се премести од политичко на лично ниво и кога се обидуваме да ги чуеме и да ги разбереме другите кога говорат, а истовремено го споделуваме со нив своето искуство. Така неопходно се доаѓа до подобро разбирање на другиот. Па и до емпатија.

² Повеќе за концептот на ЦНА-тренингот види во следното поглавје: „За ЦНА-тренингот“. Исто така, види Ненад Вукосављевиќ: *O treningu CNA. И: Nenad Vukosavljević: Nenasilje? Priručnik za treninge iz nenasilne razrade konflikata za rad s odraslima* (Sarajevo: CNA, 2000).

Некои карактеристики на нашиот пристап

Определбата нашата работа да биде *прекугранична и регионална* претставува важен аспект во пристапот кон работата за изградба на мир. Сметаме дека е многу важно и веруваме дека траен мир мора да се гради *прекугранично*, без разлика на тоа за кои граници и бариери станува збор, од кои особено не интересираат етичките, националните и политичките. Мир не може да се гради само во една група, внатре, туку мора да се дејствува паралелно и во спротивставената група/групи, со особена важност на средбите, односно споделувањата на луѓето од различни страни. За жал, работата на изградба на мир во „мешани“ групи е реткост, често ни недостасуваат конструктивни споделувања, а таа работа може да произведе катарзични ефекти. Затоа работиме со луѓето од земјите на поранешна Југославија.

Нам процесот на соочување со минатото ни е *во функција на изградба на мир*, односно се трудиме да имаме конструктивен пристап кон соочувањето со минатото, постојано размислувајќи за несаканите можни последици и ефекти и за нивно спречување.

Не ги ставаме во фокусот воените злосторници ниту воените злосторства и жртвите. Во фокусот ни се нашите општества и тоа како се поставуваат тие кон прашањата за военото минато. Најверојатно, би било правилно да се каже дека работиме на *помирување* без оглед на тоа колку сме се труделе уште од самиот почеток да не го користиме тој израз.

Една од нашите први задачи/цели е *градење доверба*: меѓу нас и со луѓето со коишто работиме, меѓу луѓето што се од различен контекст, а потоа и пренесување на таа доверба од лично на општествено ниво (што, всушност, претставува намалување на постојната недоверба). Довербата е важна бидејќи ни отвора простор да се занимаваме со тешки теми на конструктивен начин, а да не влетаме во стапица кога нешто ќе почне да боли, меѓусебно да се обвинуваме, префрлувајќи ја одговорноста на одделни злосторници врз целата група, па потоа, од целата група, на одделни членови присутни пред нас.

Она што е од голема помош за градење доверба, но и за наш пристап воопшто, е *составот на ЦНА-тимот*, кој сам по себе е шарен: од различни краевии сме, од различни држави. Некои од нас имаат, а некои немаат изразени етнички или верски идентитети, но без оглед на тоа, перципирани сме како да припаѓаме на различни етнички групи. Имаме различни животни искуства, различни афинитети и, едноставно, различни сме. Ваквиот состав нам многу ни значи во понатамошна сензибилизација на прашањата за помирување и подобро разбирање на присутните стравови и потреби на различните страни од регионот. Се одликуваме и со висока меѓусебна доверба и голема блискост, бидејќи нашите односи го надминуваат односот на колеги од работа. Луѓето со коишто работиме го препознаваат и го чувствуваат ова, и тоа дефинитивно ни го олеснува „отворањето врати“ и ни дава простор да се занимаваме со непопуларни и тешки теми. Многу важно во нашиот пристап е тоа што имаме *висока лична мотивација* за работа на изградба на мир во нашите општества и мотивација за придонес во општествените промени. Ваков тип на ангажман не може да биде „само работа“. Засегнати сме од тоа како функционираат нашите општества бидејќи сме дел од нив, а имаме и граѓанска одговорност да работиме на тоа нашите општества да станат поправедни, почесни, побезбедни и поотворени за сите.

Меѓу важните основни цели спаѓа *деконструкцијата на сликата за непријателот*, така што на тој *непријател* ќе му дадеме човечки лик и ќе се стремиме кон развој на емпатија кон неговата судбина. Интересно е да забележам дека деконструкција на слика за

непријателот е полесно да се работи со ветерани отколку со помлада популација што се декларира како антинационалистичка или либерално-граѓанска. Во работата со ветераните, на самиот почеток станува евидентно дека тие слики за непријателот постојат и дека нивното постоење е проблематично. Во работа со другата група, често доаѓа до негирање на постоењето на стереотипи и предрасуди и проблемот се маргинализира.

Следна важна цел е влијанието за *промена на доминантните наративи* за војната и минатото (кои, по правило, се спротивставени) по пат на создавање услови за преиспитување, размрдување, па и промена во целост на наративите што се усвоени од поединци. Се разбира, потребно е претходно да се препознаат и да се прифатат разликите во наративите на *Другите*³, што отвара простор за нивно подобро разбирање.

Спротивно на распространетиот пристап дека при соочување со минатото треба да се дејствува само во „својот двор“, ние си дозволуваме да ги критикуваме сите постјугословенски општества и не е невообичаено тие критики да бидат доживувани како непримерни. Рака на срце, ние, како поединки и поединци, мораме да почнеме со критика на тој „свој двор“ (и покрај тоа што имаме најмногу право да го критикуваме она општество каде што излегуваме на избори, сепак, спротивен пристап би довел до растурање на стекнатата доверба), но не запираме тука. Нè засега што се случува во сите овие општества. Дури и да немаме лични врски со целиот регион, би требало да нè засега што се случува во овие општества, бидејќи тие имаат големо влијание на општествено-политичките настани „дома“. Сметаме дека во овие наши контексти е многу важно да се има *ист аршин за сите*, односно да се создаде изедначен поглед на тоа што ги опфаќа неправдата, дискриминацијата, кршењето на човековите права, злосторствата, а на таквиот поглед да не влијае припадноста на некоја етничка група, ни наша, ни на сторителот, ни на жртвата.

Искрено, понекогаш имаме чувство дека газиме по јајца, бидејќи не сакаме да направиме поголема штета од онаа што веќе постои. Но не се плашиме да пробаме и да згрешиме, па потоа да учиме од нашите грешки. Понекогаш потонуваме во тага, скршени од тежината на барањето смисла. Секој споменик, секоја приказна, секоја фотографија и песна, секое затворање на очите, секоја солза и прегратка се чекори во обидите да се најде смисла во ужасното искуство од војната и загубите. Да не бидат загубите залудни. Да се пронајде смислата понекогаш е многу тешко, но ако ја пронајдеме, како општество, смислата во негување на омразата, предрасудите и колективното прогласување жртви, сигурно е дека сме на добар пат да станеме она што го презираме и така да ги осудиме и следните генерации да ја имаат нашата судбина. Непознато е дали следниот пат улогите ќе бидат заменети, исто како многу пати досега. Веруваме дека бремето на минатото ни дава обврска таа смисла да ја најдеме заедно, создавајќи општества ослободени од неправда, страв и омраза. Не сме праведници што со меч го осветлуваат патот што другите треба да го следат, туку мала група што бара сојузници помеѓу блиските и оние што не мислат како нас.

Во филмот *Посета на ветераните*⁴ Ненад, воен инвалид од Добој, зборува за заедничката посета на боиштето и за оддавањето почит на настраданите во група на поранешни непријатели, и вели: „Што се однесува на овие посети, тешко е да се оди на тие

³ Dan Bar-On. *Tell Your Life Story. Creating Dialogue among Jews and Germans, Israelis and Palestinians* (Budapest: CEU Press, 2006), стр. 26.

⁴ Nedžad Horozović. *Posjete veterana (Beograd, Sarajevo: CNA, 2009)*, DVD. Достапно на: http://kino.nenasilje.org/posjete_veterana_2009.

боишта. Тешко е. Но неопходно. Неопходно е и јас да го почувствувам нивното страдање во таа војна, а и тие да чувствуваат што се случило ваму, да го чувствуваат нашето страдање“. Соочувањето со минатото не е лесно. Ние со него се занимаваме заради иднината, затоа што веруваме дека така мора, дека тоа е предуслов за заздравување на општеството и избегнување на истите грешки во иднина. За него е потребно доволно почит и сила прво себеси да си погледа човек в очи, а потоа и луѓето околу нас. Ненад зборува колку е важно да се вклучат колку што е можно поголем број луѓе во мировните активности и уште појаснува: „Тоа е заради иднината... Повеќе ме интересираат иднината на моето дете и иднината на нивните деца, за да не им се случи ова што ни се случи нам“.

За тренингот на ЦНА

Тамара Шмилдинг

Во текот на своето петнаесетгодишно искуство во изградбата на мир во регионот на поранешна Југославија, членовите на ЦНА-тимот развија посебен концепт за тренинг за изградбата на мир и ненасилна анализа на конфликти, приспособен на специфичните потреби во комуникациските обрасци на земјите во регионот од поранешна Југославија. Важен сегмент на секој тренинг е работата за соочување со минатото.

Зошто тренинг?

Програмите на неформалното мировно образование, преку тренинзи и работилници, се само еден од многуте начини на дејствување во изградбата на мир. Својата целосна успешност ја постигнуваат единствено во комбинација со различните видови дејствување, кои вклучуваат работа на сите три нивоа од општествената пирамида (grassroots, middle i top level), онака како што ја дефинирал Џон Пол Ледерах (John Paul Lederach)⁵. Тоа вклучува и реформи во институциите, во областа на јавната политика, законската регулатива, лобирањето и застапувањето конструктивни пристапи во решавање на најважните општествени проблеми, но и ненасилни директни акции во локалните средини, како и оние фокусирани на прекуграничната соработка. Тие акции можат да се одвиваат во широк спектар, од решавање локални комунални проблеми, до активности насочени кон изградбата на меѓуетничката доверба и микропроцесите на помирување на локално ниво.

Во тој широк спектар на можни дејствувања, важноста на мировното образование во контекстот на изградба на мир е клучна, основна. Ваквото тврдење се темели на верувањето дека вистинска, длабока и долготрајна трансформација на општеството е можна, ако се тргне од заедница што го избира насилството како доминантен одговор на проблемите, кон заедница што се потпира на вредностите на мир и ненасилство, со добро смислено и целисходно мировно образование. Таквото мировно образование треба да се

⁵ John Paul Lederach. *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies* (Washington: U.S. Institute of Peace, 1997).

поведе, да се засили, да се испровоцира, *непрестајно да се инспирира за да биде одржливо и одговорно дејствувањето* во заедницата.

Затоа е важно да се истакне дека тренингот е само средство, алат што го користиме за да ја поведеме општествената промена. Тренингот сам по себе не е цел, ниту е вредносно неутрален. Според зборовите на нашата колешка Ивана Франовиќ:

За мировно образование го сметам она образование што е недвосмислено пристрасно – она што изучува, обучува, поддржува, охрабрува, изнаоѓа, подучува, работи за мирот – против насилството. И тоа не би смеело да биде само „информативно“ туку и искусствено и вредносно определено (никако неутрално) – да поттикнува промени во општеството и промени во нас самите, како дел од тоа општество, и да нè поттикне да работиме на тие промени; да критикува, да преиспитува и за основна да го има прашањето: каде се наоѓаме ние во сето тоа, која е нашата одговорност и што можеме да направиме⁶?

Тренингот за изградба на мир на учесниците им нуди можност за:

- сензибилизација на цел спектар општествени проблеми што често се наоѓаат на маргините на интересот од државните институции, образовниот систем итн.;
- преиспитување на сопствените ставови и вредности и подобро согледување на сопствената позиција во општеството;
- добивање неопходни знаења и вештини потребни за работа на позитивна општествена промена, односно на борба против општествените неправди;
- поттикнување и засилување конкретен општествен ангажман, на локално, државно или регионално ниво;
- поврзување со луѓе во регионот што работат на исти или на слични проблеми.
- создавање неопходни сојузништва заради градење стабилен и траен мир.

Видови тренинзи

Во текот на своето долгогодишно работење, развивавме различни програми за мировно образование, од кои издвојувам:

- основен тренинг за изградба на мир, десетдневна програма, која ја организираме два-три пати годишно; досега сме организирале 37 основни тренинзи;
- тренинг за учесници во војната, програма за воени ветерани, кој го организираме, во просек, еднаш годишно;
- напреден тренинг за изградба на мир, програма за најмотивирани учесници/чки што го поминале основниот тренинг;

⁶ Ivana Franović. Mirovno obrazovanje kao pokretač društvenih promena. U: H. Rill, T. Šmidling, A. Bitoljanu (ur.), 20 poticaja za buđenje i promenu (Beograd-Sarajevo: Centar za nenasilnu akciju, 2007), стр. 91.

- тренинг за тренери/ки, шестмесечна или годишна програма, од која досега се одржани пет, а последниот заврши во 2004 (ќе се потрудиме да организираме уште еден во 2014).

Кому му се наменети ЦНА-тренинзите?

Основните тренинзи за изградба на мир се отворени за лица со различна возраст, професија, пол, етничка и религиска определба. Се повикуваат луѓе што се активни во НВО, вработени во образовните институции, активисти/активистки на политичките партии, новинари/новинарки, воени ветерани, членови на здруженија на жртвите, лица вработени во државни институции, социјални работници. Со еден збор, може да се пријават сите што се мотивирани за мировна работа и преземање одговорност за своето општество во заедницата.

Концептот на тренингот е поставен така, што бара интензивно учество и голем личен придонес на секој учесник или учесничка, па затоа долната старосна граница за пријавување е 21 година, а горна граница не постои.

Групите се регионално и етнички хетерогени, составени од луѓе од сите краеве на поранешна Југославија (Србија, Хрватска, БиХ, Македонија, Косово и Црна Гора), освен во случај кога има специфично подготвен тренинг, кој е фокусиран на одредени микрорегиони. При избирањето на групата важен критериум ни е и проценетиот потенцијал на мултипликација и примена на наученото.

Тренинзите за учесници во војните се наменети за воените ветерани (за сега од БиХ, Хрватска и Србија), а *Напредниот тренинг за изградба на мир* е наменет за најмотивираниите учесници што го поминале *Основниот тренинг*.

Како изгледа еден типичен ЦНА-тренинг?

Траење. Тренинзите што ги организира и води ЦНА-тимот траат помеѓу три и десет дена, во зависност од видот на тренингот, темата и составот на групата.

Тренерски тим. Инсистираме на подготовка, водење и евалуација на тренингот низ тимски процес. Затоа, секој тренинг го подготвуваме во тимови што се составени од двајца до четворица луѓе што се од различни делови на поранешна Југославија. При составувањето на тренерскиот тим, се настојува во најголема мера да се оствари роден, регионален и етнички баланс. Исклучок се прави при *Тренинзите за учесници во војните*, каде што тренерскиот тим, како и групата, е составен само од мажи⁷.

Сите тренери и тренерки од ЦНА-тимот се добро оспособени за работа со различни

⁷ Искуството ни покажува дека почетните тренинзи за ветерани, процесот за градење на доверба и сигурен простор, коишто се потребни за искрен и отворен разговор за минатите војни, умеат да бидат мошне отежнато со присуството на жени. Затоа, за почеток, донесовме одлука да не инсистираме на тој сегмент за рамноправност и изградба на мир. Но за ова повеќе во некоја друга пригода (забелешка од уредникот)

групи и имаат долгогодишно тренерско искуство. Често се случува на тимот да му се приклучи некој што е помалку искусен или поискусен колега или колешка од други организации со коишто соработуваме.

Добра балансираност на тренерскиот тим во однос на групата, според нашето искуство, е еден од основните фактори за градење доверба меѓу тимот и групата. Тоа особено доаѓа до израз при работа со „чувствителни“ и комплексни групи, какви што се, на пример, воените ветерани. Поради тоа, посебно внимание му се посветува на формирањето тимови за работа со такви групи, бидејќи искуството нè учи дека тоа е основен фактор во градењето доверба меѓу учесниците/учесничките и тренерскиот тим.

Методологијата што ја користиме. Методологијата што ја користиме на тренинзите е од интерактивен, работилнички карактер, кој во голема мера се потпира на искуствено учење, а задолжително вклучува и лични животни искуства на учесниците/учесничките. Таа подразбира работа во пленум, во помали групи, а понекогаш и самостојна работа: дискусии во поголеми или во помали групи, барометри, подготовка и/или изведба на презентации, видни весници и „бура на идеи“, игри на улоги и симулации на реални ситуации, размена на искуства и лични приказни, кратки теоретски инпути, а понекогаш и анализа на печатени весници, документарни филмови, релевантни текстови од литературата итн. Тренерскиот тим се обидува заедно со групата да изгради сигурен простор, во кој *меѓусебно се слуша и се разбира, се дели и заеднички се промислува.*

Тренерите/тренерките не се во улога на предавачи, како што не се ни учесниците/учесничките пасивни консументи на знаење и информации што им ги пренесува тренерскиот тим. Работилниците добиваат свој полн квалитет дури по остварувањето интеракција, размена на лични искуства, размислувања и дилеми во групата; односно градење простор за заедничка одговорност, во кој сите учествуваат во рамките на своите можности.

Одговорноста на тренерскиот тим се состои во креирање основен концепт на целиот тренинг, кој подоцна ќе се приспособи со внимателно следење на потребите на групата. Тренерите/тренерките ги поставуваат тематските и методолошките рамки за работа, додека одговорноста за самата содржина и квалитет на дискусијата се обидуваат да ја споделат со групата учесници/учеснички.

Од голема помош на тренерскиот тим е однапред да има колку што е можно повеќе информации за составот на групата. Во случај на повеќедневни тренинзи, важен ресурс се и самите почетни работилници, во чиј тек може да се стекне слика со какви искуства располага групата, што може да биде табу и препрека, а што може да биде олеснителна околност во конструктивната работа. Во текот на работата со различни групи, посебно значајно е да се води сметка за адекватноста, пропорционалноста и разновидноста на употребените методи и техники на работа. Исто така, работата со воените ветерани, како и работата со младите, бара креативност и флексибилност и во избирањето на темите и во начинот на нивната разработка. Секако, крајниот изглед на тие тренинзи се разликува, поради специфичностите на секоја од групите и нивните различни потреби, интересирања, нивоа на отвореност за ваквиот вид на работа. Најдобрата методологија за работа со која било група треба да ги вклучи оние методолошки алати што во најголема мера им овозможуваат на учесниците/учесничките да се изразат и да се чувствуваат сигурно во групата.

Не треба да се заборави:

- колку и да се мотивирани луѓето, потребни им се моменти за одмор од работата на тешките теми;
- колку и да се плодни и интересни, дискусиите сами по себе не се цел и не треба да се претерува со нивната должина и интензитет.

Каде ги организираме тренинзите? Добар избор на место за одржување е еден од предусловите за успешно градење на групата.

При избирањето место за тренинг, настојуваме да најдеме место што ќе ги исполнува следниве услови:

- чувство на сигурност за сите учесници/учеснички;
- можност за лесен пристап и транспорт до одбраното место;
- избегнување на премногу изолирани места;
- избегнување на централните зони од големите градови или туристички центри во текот на сезоната.

Во регионот, кој сè уште е оптоварен со недоверба и многубројни предрасуди, од голема важност е да се одбере средина во која сите луѓе од групата во најголема мера ќе се чувствуваат сигурно и опуштено со своите идентитети.

Било да се работи за хотел (што е најчест случај во нашиот регион) или за куќа што е специјално наменета за одржување на тренинзи и семинари, важно е да се обезбеди работна просторија што ќе одговара, што е доволно голема и светла, а што, во недостиг од адекватна алтернатива, може да послужи како просторија за вечерни дружења и активности во слободно време.

Концепт на тренингот

Еден типичен работен ден на тренингот е организиран во два работни блока, утрински и попладневен, кои траат по 3,5 часа, со пауза за освежување на средината од блокот. Меѓу двата работни блока има пауза од три часа за одмор и опуштање.

Работниот ден се планира така, што на почетокот се почнува со влез во темата, додека крајот од попладневната сесија обично е резервиран за заокружување на отворените теми, за „излегување“ и за евалуација на денот.

На *Основниот тренинг за изградба на мир* распоредот на темите е поставен така, што се оди од полесни (комуникација и тимска работа) кон потешки, комплексни теми (разбирање на конфликтите, насилство, предрасуди, изградба на мир и соочување со минатото), а кругот се затвора со целина од теми што се фокусирани на можности за конкретно дејствување во локалните средини и пошироко (креативна разработка на конфликт, ненасилство и ненасилна акција).

На тренингот со учесници во војната, стремежот е кон отворање на искрен дијалог кој води кон развивање на емпатија. За да се дојде до тоа, се работи на меѓусебно слушање и

разбирање, без избегнување на тешките прашања, зборување за нив, без меѓусебно обвинување и генерализација. Еднаш создадената атмосфера на дијалог, разбирање и доверба е основа за заедничка мировна акција, чие осмислување е дел од тренингот. Со веќе изградена група, којашто ги поминала основите на дијалог и почнала соработка, воведме и специфични тренинзи за продлабочување на знаењето и вештините, на теми какви што се акциско планирање или култура на сеќавање.

Содржината на секој тренинг е осмислена на начин што дава можност да се работи на две паралелни нивоа:

- **лично**, кое подразбира испитување на сопствените механизми и обрасци на однесување во ситуации на тимска работа; ситуации на конфликт; ситуации во кои се среќаваме со директно, структурно или културно насилство;
- **општествено и политичко**, кое нуди можност за разбирање на општествата во кои живееме и феномените што нè опкружуваат, а чие разбирање е неопходно за активно дејствување во изградбата на мир.

Тренинзите за изградба на мир се можност за лична промена, растење и напредок. Но тие претставуваат и јасен чин на политичко дејствување, па како такви ја засилуваат согледбата дека со политика можеме и мораме да се занимаваме на различни конструктивни начини и на различни нивоа.

Основни принципи на нашата тренерска работа

Одговорноста за процесот и содржината е заедничка. Со споделување одредена одговорност со групата сакаме да пратиме порака дека квалитетот на заедничката работа зависи од сите луѓе во регионот и од нивниот поединечен придонес. Со оглед на тоа што основната работа што сакаме да ја поттикнеме кај учесникот/учесничката е преземање на моделот за одговорен граѓанин/граѓанка во општеството во коешто живеат. Ситуацијата со тренингот ја гледаме како одлична можност за вежбање одговорно дејствување, кое подразбира сопствено активно учество, именување на препознаениот проблем, нудење алтернативни решенија, давање поддршка на оние на кои им е потребна и подготвеност за критичко согледување на процесот во групата.

Постојат и специфични одговорности на тренерскиот тим. Тренерите/тренерките имаат низа специфични одговорности, кои се движат од поставување основна рамка на работилницата, преку водење и модерирање дискусија, па сè до следење на потребите на сите луѓе во групата, за да може на некои од нив да се одговори во самиот процес на работа. Тоа не значи дека мисијата на тимот е да исполнува желби и да ги задоволува сите потреби врзани за тренингот. Пред сè, станува збор за неопходната потреба од постоење на свест дека работиме во чувствителен регион, со чувствителни теми, со луѓе чии животни приказни се исполнети со воени и поствоени тешки искуства. Поради тоа, во корист на квалитетната работа, неопходно е непрестајно да се наслушува како дише групата и кои се нејзините граници, па во согласност со тоа, да се проценува колку далеку и длабоко може да се оди во одредени теми. Избирањето најпогодни вежби, водење сметка за методолошка разновидност, согледување на механизмите за групна динамика, вештина да се отворат и да се затворат дискусиите кога е потребно – сето тоа спаѓа во доменот на специфичните тренерски одговорности. Многу е

важно да се има предвид дека тренерската работа не се совладува преку ноќ, а особено не преку дводневни интензивни тренинзи. Станува збор за работа со луѓе за кои се неопходни долготрајна едукација, јасен етички кодекс и јасно поврзување на саканите цели и можности, за чие остварување придонесуваат тренинзите и работилниците.

Тренерите/тренерките не се само модератори и олеснувачи на процесот. Тие често учествуваат во дискусии со изнесување на сопствени ставови, мислења и лични искуства. На тој начин се гради сигурен простор во групата и дополнително се зацврстува довербата на релацијата група-тим, а тренерскиот тим така успева да избегне да биде доживуван како тим што „посматра и проценува“. Потребно е секогаш да се има предвид одговорноста за тренерската позиција и да се води сметка за просторот што се дава за заедничко учење и споделување, да не се претвори во претстава за изнесување на тренерски ставови. Исто така, важно е да се води сметка дека ставовите што се изнесени од страна на тренерскиот тим имаат специфична тежина, така што е потребно да се најде добра мерка во тоа и да се внимава на чувствителноста на сопствената улога.

Разликите во мислењето се поттикнуваат и се охрабруваат. Различните начини на коишто ги гледаме, ги доживуваме и размислуваме за работите се нормален дел од нашиот живот. Разликите во мислењето се посебно вредни и го збогатуваат контекстот на тренингот. Поради тоа, тренерскиот тим се обидува да ги охрабри учесниците/учесничките слободно да го изнесат своето мислење, кое е можеби поинакво од мислењето што преовладува во дискурсот на повеќето (во нашето општество или на самиот тренинг). Местото на тренингот не го гледаме како ситуација што би требало да резултира со општо согласување и усвојување заеднички заклучоци, туку како шанса за сите нас да се вежбаме во слушањето поинакви ставови и конструктивно реагирање на нив.

Не се избегнуваат тешките прашања и прашањата што се извор на недоразбирања. Една од препознатливите одлики на ЦНА-тренинзите е готовноста на работилниците да се тематизираат најболните прашања од нашето општество, како и оние прашања со најголем конфликтен потенцијал, т.е. оние што во нашето општество се непрестаен извор на несогласувања. Тренерскиот тим се обидува добро да процени колкав е потенцијалот на одредена група да ги тематизира овие прашања на конструктивен начин и да се справи со нив. Не се практикува пристапот „со главата в сид“, но исто така, не се ни потклекнува на присутните очекувања, заради хармонијата на групата, да се избегне отворањето тешки теми. Она што се обидуваме да го промовираме со својата работа е верувањето дека вистински промени можат да се случат дури тогаш кога меѓу себе ќе направиме простор за отворен разговор на тешки теми. Многу лесно некогаш тоа може да изгледа како директно спротивставување на потребата од градење на групата, но нашето искуство покажува дека со ваков пристап се постигнува подлабока, посуштинска доверба меѓу луѓето.

Флексибилни концепти, наместо фиксна и непроменлива рамка. Долгогодишното искуство нè научи дека клуч за успешен тренинг е внимателно слушање на потребите во групата, како и внимателно следење на нејзините можности и граници. Односпред зацртан план за работа на тренингот може да се покаже како голема пречка, кога ќе согледаме дека со одредена група луѓе неопходно е да се оди по некој друг пат или да се посвети повеќе внимание на одредени теми, а другите во целост да се изостават. Поради тоа, се обидуваме за секој тренинг да поставиме рамка со наброени точки што е неопходно да ги покриеме. Начинот на којшто го правиме тоа обично го одредуваме кога ќе ја видиме и ќе ја почувствуваме групата, па работилниците ги подготвуваме ден за ден, по вечерните

евалуации. За тоа е потребен голем напор и бара големо искуство на тренерскиот тим за во кратко време да се пронајдат добри начини за одговори на согледаните потреби на групата со која што се работи, наместо да се користат однапред подготвени работилнички шеми.

Предност им се дава на конкретното искуство и практика во однос на теоретските модели и концепти. Тренинзите што ги организира ЦНА не се академски програми. Во овие тренинзи фокусот е ставен во размената на конкретни искуства и практика на учесниците/учесничките на тренингот. Поради тоа, во методолошка смисла, вежбите, дискусијата и споделувањата во групата имаат предност во однос на анализата и презентацијата на теоретските модели. Се разбира дека во работата се земаат предвид и постојните развиени теоретски концепти, но само тогаш кога сами по себе не се цел, туку ги рефлектираат проблемите на нашите општества и помагаат во разбирањето на феноменот (на насилство, конфликт, идентитет и нивната конструкција итн.).

Примери со вежби
за подготовка на работилници

BC

Запознавање
сведни вежби

Цели на оваа група вежби:

Секој тренинг, без оглед на тематскиот фокус, должината и интензитетот, од учесниците/чките и од тренерите/ките бара да се запознаат и да добијат можност да си се претстават едни на други. Често, по неколку работилници, ќе се покаже дека добро смисленото запознавање е основно за создавање работна атмосфера и сигурен простор во групата.

Воведните вежби за запознавање имаат цел да обезбедат базични информации за секој од учесниците/чките, да постават основа, не само за фактографско туку и за искусствено и емотивно споделување, да го олеснат препознавањето на заедничките работи и да ги препознаат и да им дадат важност на разликите во искусствата, вредностите и погледите на светот. Многу е важно избраните вежби за запознавање да бидат добро приспособени на групата со која се работи, за учесниците/чките ниту да се заморат и да се исцрпат, ниту, пак, тоа запознавање да го разберат како обична формалност што води кон вистинскиот дел на тренингот.

Искусството ни говори дека членовите од тренерскиот тим треба да учествуваат во процесот на запознавање.

Методологијата што ја користиме при запознавање и градење на групата:

Предложените вежби се прават со различни методи на интерактивна работа: работа во голема група; работа во парови; работа во помали групи. Важно е при изборот на вежби да се земат предвид:

- Различни вежби што покриваат различни начини на запознавање. Треба добро да се процени кое ниво на запознавање и е потребно на групата со којашто работиме и колку длабоко треба да одиме со запознавање на почетните работилници.
- На различни луѓе им одговараат различни средства за изразување. Некои учесници/чки најдобро ќе се чувствуваат со вербално самопретставување, на други повеќе ќе им одговара пишување, а на трети – некој вид визуелно претставување со помош на цртеж, слика и други соодветни реквизити. Пожелно е да се имаат предвид тие разлики и да се настојува да се направи добар баланс помеѓу различните видови техники за изразување.

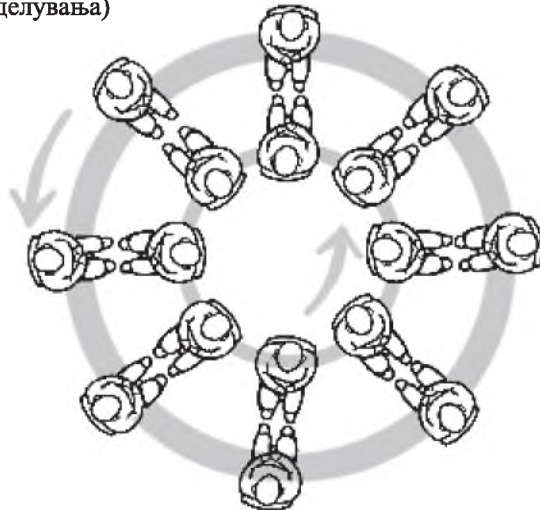
Концентрични кругови за запознавање

Сите од групата седнуваат на столови што се поставени во два концентрични круга, така што секој во круговите седи наспроти некоја личност од другиот круг. Сите разговараат во двојки со личноста наспроти себе и по три до пет минути разговор учесниците/чките од внатрешниот круг се поместуваат за едно место надесно, со што добиваат нов соговорник/чка за следното прашање. По краток разговор учесниците од надворешниот круг се ротираат за едно место надесно...

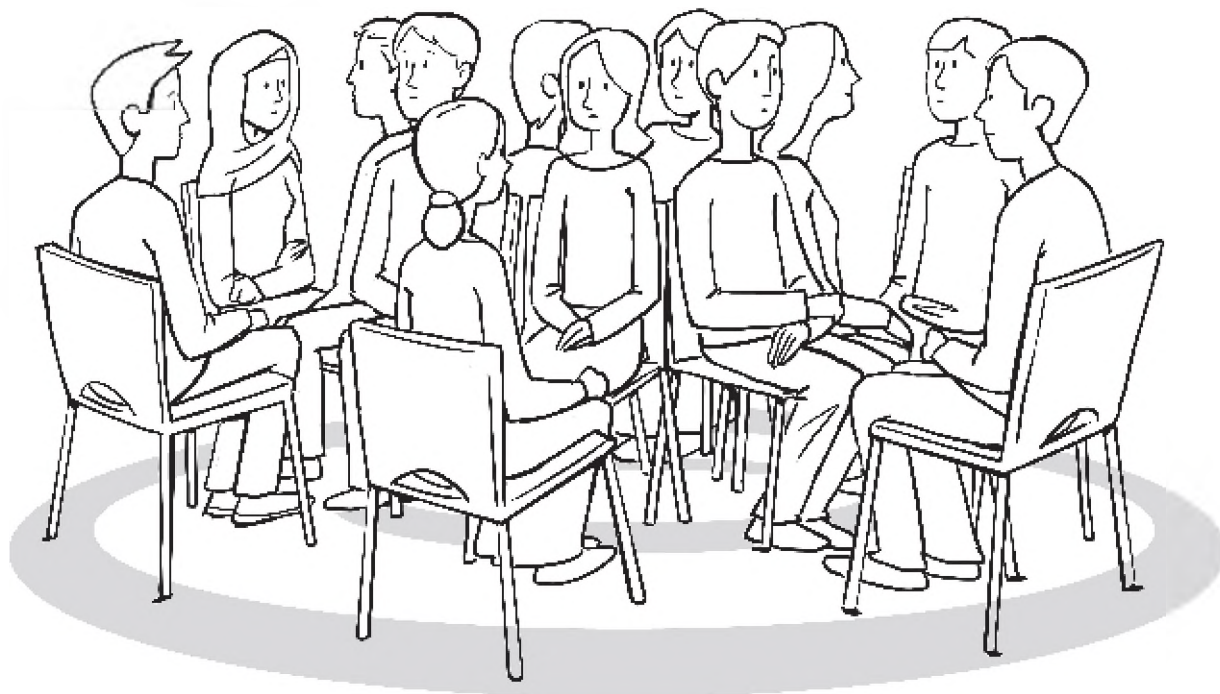
Некои од можните прашања за разговор:

- Што работам?
- Каде живеам?
- Моето семејство...
- Настан од мојот живот што најмногу влијаел врз мене.
- Која личност имала силно влијание на мојот живот?
- Како се најдов јас тука?
- Како влијае политика врз мојот живот?
- Што би сакала/сакал да менувам?
- Видливи и „невидливи“ последици од војната таму каде што живеам.
- Некои работи што ми се важни во животот.
- Што морам да остварам?
- Што ми е поддршка?
- Во што уживам вистински?
- Многу се нервирам кога...
- Сакам да те прашам?

Траење: 20–60 минути (во зависност од бројот на учесници/чки и поставеното темпо на споделувања)

Напомена: Оваа вежба со својата поставеност не ни овозможува секој да разговара со секого, но е добар избор за оние луѓе на кои им е лесно на самиот почеток од тренингот да разговараат со една личност на одредена тема, наместо своето размислување да го споделуваат со целата група. Важно е да се води сметка изборот на прашања за разговор да биде приспособен на профилот од групата. Потребно е на соговорниците да им се дадат јасни упатства за временската рамка, за да имаат доволно време да се претстават себеси до моментот на следната ротација.

Моето име

Учесниците седат во круг. Еден по еден, имаат задача да го кажат своето име и да раскажат нешто што е поврзано со него: што значи, како го добиле и кој им го дал...

Венови дијаграми

Сите добиваат по еден лист, на којшто се нацртани онолку Венови дијаграми (три круга/елипси што се вкрстуваат, види на сликата) колку што има учесници/чки. Еден Венов дијаграм се однесува на една личност, а на предвиденото место (некаде околу надворешниот раб на Веновиот дијаграм) треба да се запише име од учесник/чка, а во секој од круговите на тој дијаграм треба да се напише по една одредена информација за припадникот на дијаграмот. На пример:

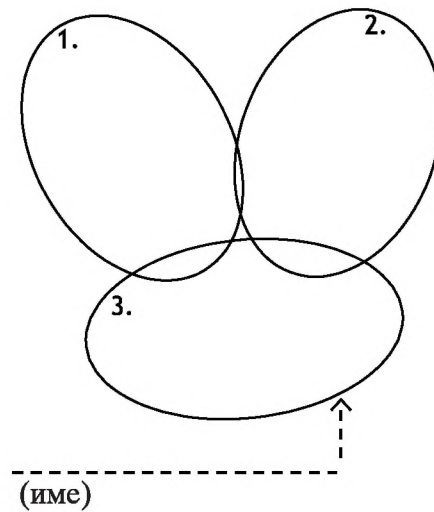
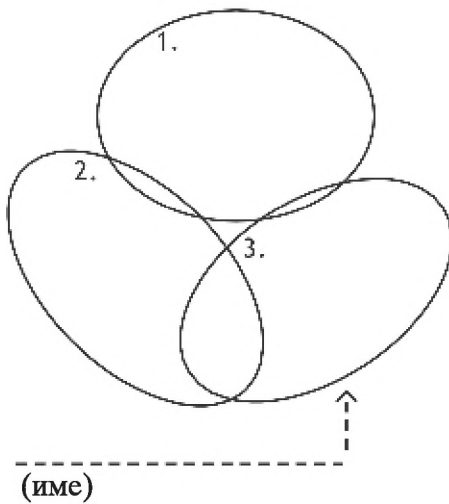
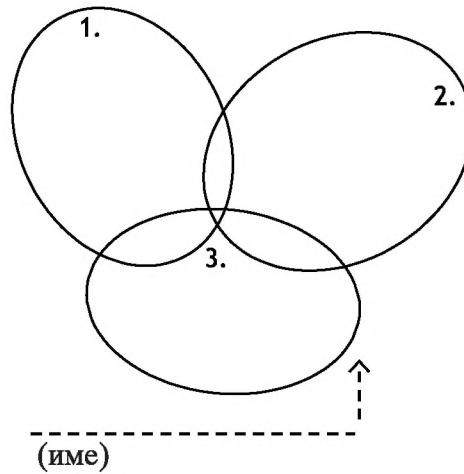
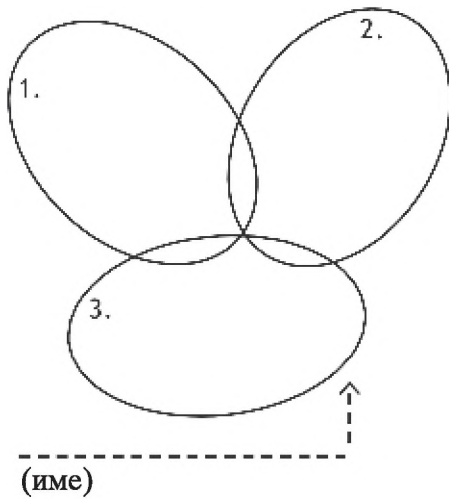
1. Каде живееш?
2. Во што уживаш?
3. Еден твој кулинарски специјалитет.

Учесниците/чките стануваат од своите места и имаат задача да ѝ пристапат на секоја личност во групата, да ѝ постават прашање од дијаграмот и да го запишат одговорот на својот лист.

Траење: 30 минути

Напомена: Со оваа вежба може да се постигне лесно паметење на имињата на сите во групата. Вежбата е добра за почеток на семинарот/тренингот бидејќи ги става луѓето во ситуација со сите да остварат (прв) контакт, а многу е zgodно и тоа што луѓето можат да се движат низ просторијата, бидејќи тоа значително влијае за создавање опуштена атмосфера. Се разбира, напишаните листови со дијаграмите остануваат кај учесниците (често тие им служат како потсетник, кога се обидуваат да се сетат на нечие име). Ние често не го формулираме третото прашање, туку им задаваме задача да смислат прашање што ќе им го постават на сите. Оваа варијанта за вежбање е позабавна, бидејќи прашањата умеат да бидат разновидни, па и духовити (од „Дали го сакаш својот претседател“, до „кажи ми виц“). Треба да се има предвид дека траењето на вежбата може да се одолжи ако им биде забавно на луѓето, па ако нема доволно време според планирањето, корисно е тоа да се ограничи.

Очекувања од тренингот

Поставени се три големи листа (на ѕид или на под), на коишто е напишано по едно од овие прашања:

- Што очекувам од тренингот?
- Што очекувам од себе на тренингот?
- Што очекувам од другите на тренингот?

Секој за себе на мали лепливи листови („стикери“) ги испишува своите одговори. Потоа, еден по еден пристапуваат, читаат што е запишано и ги лепат своите листови на соодветното место.

Мојот пат до тука

Секој за себе на лист црта една оска што го илустрира текот на неговиот живот, „мојот пат до тука“, и на неа ги обележува местата, односно точките што му биле важни во животот (до пет минути). Потоа, во пленум, секој што сака ја претставува својата „оска“.

Траење: 90 минути

Напомена: За оваа вежба многу е важно да се изведе во тишина, да нема шепотење и дофрлувања во групата, ниту надворешни звуци што пречат, односно да постојат услови да и се посвети целосно внимание на личноста што зборува. Оваа вежба поттикнува градење доверба во групата, иако на поединци им изгледа како премногу комплексна за почеток на тренинг. Пожелно е тренерите/тренерките да учествуваат во оваа вежба и на тој начин да се вклучат во процесот на меѓусебно запознавање, а уште подобро би било ако некој од тренерскиот тим прв ја започне својата приказна и ако им даде со тоа пример на другите. Вежбата дава можност за подлабоко запознавање во групата и поттикнува емпатија и меѓусебно слушање и уважување. Често се случува изведувањето на вежбата временски да се одолжи, знае да биде многу напорно за прв ден на тренинг, особено ако луѓето не се навикнати внимателно да слушаат други луѓе (што е најчест случај). Поради тоа, од голема важност е вежбата да биде вешто водена, со чувство за луѓето и нивните искажувања. Важно е луѓето да не се прекинуваат, туку да им се даде дискретен знак дека времето поминало. Тоа би помогнало и за динамиката на работа. Корисно е во уводот на вежбата да се нагласи која временска рамка ни е потребна по личност, а колку време се има на располагање, па и да се спомене на кој (дискретен) начин тренерот/ката ќе предупредува за истекот на времето.

Местото во коешто живеам (од каде што доаѓам)

На подот се наоѓа лист, доволно голем, за да можат околу него да се соберат сите учесници/чки и секој да има доволно место околу себе (може да се стават неколку составени хамери). Учесниците/чките треба да се замолат секој за себе да нацрта нешто што особено не им се допаѓа, а се однесува на животот во нивното место (регион, држава). Ако мислат дека немаат талент за цртање, можат да цртаат симболи и дијаграми. Кога цртежите ќе бидат готови, секој треба да го објасни својот цртеж во пленум.

Друг голем лист треба да се стави на подот и да се замоли секој од учесниците/чките да нацрта по нешто што му е особено драго и е поврзано со животот во родното место, држава или регион. Потоа следуваат објаснувања во пленум.

Траење: 60 минути

Напомена: Ако се личностите во групата од различни краеве, оваа вежба може да послужи за подобро запознавање на различните контексти од коишто доаѓаат учесниците/чките. Таа служи и за меѓусебно запознавање, односно за размена на информации за она што ни е важно во општеството во коешто живееме. Исто така, вежбата може да му даде на тренерскиот тим многу важни информации за понатамошниот тек на тренингот: што тематизираат поединците или целата група лесно, на што даваат посебна важност, на кој начин се интерпретираат некои општествени појави, што не е споменато, за што се молчи...

Разговор со избран партнер

Сите стојат во круг. За секоја од темите учесниците/чките наоѓаат партнер, и тоа за оние теми за коишто мислат дека се најслични, па најразлични, најмистериозни итн.

Некои од можните теми за разговор:

- Како дојдов овде?
- Што сакам да остварам во животот?
- Настан во мојот живот што најмногу ми влијаел?
- Во што уживам навистина?
- Што ме мачи најмногу во средината во којашто живеам?

Траење: 25-30 минути

Те претставувам

Учесниците/чките се делат во двојки. Секој му раскажува на својот партнер нешто за себе. За тоа време другиот внимателно слуша и се обидува да запамети. Потоа ги заменуваат улогите. На почетокот им се напомува за времето што го имаат на располагање (најмногу 10 минути).

Сите се враќаат во круг и во пленум имаа задача да им го претстават својот партнер на другите учесници/ички во групата.

Траење: 40 минути.

Напомена: ако во групата нема луѓе што се познаваат меѓу себе или ако е атмосферата е затегната, оваа вежба може да им биде тешка на луѓето, па затоа е корисно однапред, пред разговорот во двојки, да се напомне дека ќе имаат задача да си се претстават еден со друг. Се разбира дека оваа вежба не треба да се работи на самиот почеток на воведните работилници. Ако еден дел од луѓето во групата веќе се познаваат, ова може да биде многу интересна вежба.

Три настани што влијаеле за моја вклученост во изградба на мирот

На табла, на временска оска се претставени три периоди: пред војната; за време на војната; по војната. Секој треба за себе да запише по една работа/ настан за секој од трите периоди што влијаеле на неговата/нејзината сегашна вклученост во изградбата на мир. Потоа еден по еден стануваат, стојат пред таблата и кратко го објаснуваат она што го запишале.

Напомена: Вежбата им е наменета на групи што имаат неколку членови што се вклучени искусствено во изградбата на мир

Оваа слика говори за мене...

На средината од просторијата, во круг, наредени се голем број различни разгледници/слики. Учесниците/чките имаат пет минути да ги разгледаат и да се одлучат за една слика што на некој начин би зборувала за нив, но нема да ја земат додека не им се даде знак. По пет минути, секој ја зема својата слика и објаснува зошто ја одбрал баш неа, односно на кој начин зборува таа слика за него/неа.

Траење: 35/40 минути.

Моите три идентитети

Секој за себе ги запишува своите три идентитети (по избор). Потоа една личност станува и ги чита своите идентитети. Кога ќе прочита еден, прави кратка пауза, а оние што ќе се препознаат во прочитаниот идентитет стануваат накратко. Потоа станува следната личност во кругот и ги чита своите идентитети...

Траење: 20/25 минути

Напомена: Во некои групи се случува да не им биде доволно јасна задачата. Поедноставен облик на оваа вежба е: да се напишат три реченици за себе што почнуваат со „Јас сум...“

Две вистини и лага

Вежбата може да се работи во поголема или во помала група. Треба да се замолат сите да напишат три реченици/искази за себе, но така што еден од исказите да биде лага. Потоа, по ред, секој учесник/учесничка ги чита напишаните искази, а другите погодуваат кој исказ е лажен (на пример: „Студирав историја на уметноста“, „Тренирам кикбокс“, „Мојот татко готви одлично“).

Траење: 20-30 минути

Напомена: Оваа вежба може да помогне луѓето подобро да се запознаат меѓусебно, но може да послужи и како вежба за слушање. Може да се работи во група каде што учесниците/учесничките се познаваат, но и во група каде што не се познаваат меѓусебно. Вежбата е пријатна и многу забавна и придонесува за создавање опуштена атмосфера.

Како сме поврзани меѓу себе

Една личност застанува во средината од просторијата, повикува неког од групата и кратко објаснува што ги поврзува. Овие личности остануваат во средината и повикувањето продолжува, така што последната повикана личност повикува следна, и така сè по ред, додека не се најдат сите поврзани во еден синцир. Целиот процес може да се повторува ако има потреба од тоа. Секој нов синцир открива неочекувани врски помеѓу луѓето што можеби се сретнале за првпат.

Траење: 15-30 минути

Напомена: Оваа вежба, заснована на поставката дека сите луѓе на светот се поврзани макар и на еден начин, нуди забавна можност луѓето во групата да се пробаат во препознавањето на меѓусебните врски. Вежбата еднакво добро функционира со личности што се познаваат отпорано, како и со оние што се сретнуваат првпат. Корисно е да се поттикнуваат во правењето „синцир“ да ги бараат оние сличности што не се видливи на прв поглед и кои не сакајќи може да ги занемариме.

Се претставувам

Секој зема лист и на средината го пишува своето име. Потоа запишува:

- во горниот лев агол: како се чувствувам моментално;
- во горниот десен агол: две работи што сакам да ги работам;
- во долниот лев агол: книга што скоро ја читав/филм што го гледав;
- во долниот десен агол: каде би сакал/сакала да бидам најмногу во овој момент.

По запишувањето секој го лепи листот на гради, шета низ просторијата, чита што напишале другите и разговара за тоа.

Траење: 20/25 минути

Напомена: Оваа вежба е особено погодна за работа на група со млади луѓе, а на воведната работилница и дава динамика и доза на смеа и опуштеност.

Север-југ; исток-запад

Се замолуваат сите во групата да станат и да се постават, ориентирајќи се во однос на центарот од просторијата, на позиција што го покажува местото на географска карта од каде што доаѓаат. Кога сите ќе застанат таму каде што им одговара, тренерот/ката се движи низ просторијата и на сите им поставува прашања од каде се, како им е таму, што е специфично за тоа место итн. Потоа следува ново позиционирање со задачата: најдете место на коешто би сакале да живеете. Тренерот/ката, исто така, ќе направи „тура“ по просторијата и во овој круг ќе им даде шанса на сите присутни да им ги опишат и да им ги покажат на другите местата каде што би сакале да живеат.

Траење: 30 минути

Вежби за разбирање
на контекстот

Цели на оваа група вежби:

На основните ЦНА-тренинзи овие вежби се работат во рамките на различни теми, кои, главно, им претходат на темите за изградба на мир и за соочување со минатото: тимска работа и донесување одлуки, разбирање конфликти, насилството, предрасудите итн. Пред да се работи подлабоко на изградбата на мир, но и на соочување со минатото, важно е да се мапираат и да се откријат сите општествени појави и процеси што го нарушуваат тој мир. Токму таа улога ја има следнава целина вежби. Во нивните цели спаѓаат:

- мапирање на општествените појави и процеси релевантни за работата на градењето мир;
- освестување за предрасудите и сликата за непријателот;
- сензибилизација за дискриминација и други видови насилство, со акцент на структурното и на културното наследство;
- запознавање со општествено-политичките околности во соседните земји и мапирање заеднички и меѓусебно поврзани проблеми.

Некои од нив како секундарен ефект може да имаат подобро запознавање и градење доверба во групата, но и развој на емпатија со другите и различните.

Методологијата што ја користиме:

Во оваа група вежби најмногу се работи пленарно. Сепак, застапени се и работа во помали групи и индивидуална работа. Најчести методи се оние што потекнуваат од искуствено учење, кои создаваат доживување, а тоа е играњето улоги, односно симулација и дискусија/споделување во мали групи со подготовка на презентација на зададена тема, по којашто следува продолжување на дискусијата или рефлексива во пленум. Исто така, барометрите можат да бидат многу корисен метод, особено кога за цел имаме споделување различни мислења.

Голем барометар: Насилство

На подот се наоѓаат повеќе листови (барем по еден за секого од групата) со по една изјава од долунаведените. Секој учесник/учесничка зема по една изјава и ја става во барометарот со половите „Насилство е“ и „Не е насилство“, тргнувајќи од сопственото разбирање на изјавата. Откако ќе бидат поставени сите изјави, следува дискусија за некои од нив: Дали некој/некоја од групата би го променил/променила местото на некоја од изјавите во барометарот? Зошто? Како гледаат на тоа другите?

Се тематизираат по ред сите изјави.

Дополнителни правила за дискусијата:

- појаснуваме зошто би го промениле местото на некоја од изјавите, но не можеме физички да ја преместиме изјавата што веќе е дадена;
- целта на вежбата не е како група да се договориме која позиција е идеална за одделна изјава, туку да се чујат различни размислувања поврзани со дадена изјава.

Дел од изјавите за барометарот:

1. Балканските земји се расистички.
2. Босна и Херцеговина е држава на сите Босанци и Херцеговци.
3. На дијаспората треба да ѝ се забрани гласање.
4. Дозволено е џамијата од 13 век во Прилеп, која е запалена 2001 год, да се обнови, но да служи како културен споменик во којшто не се одржуваат верски служби.
5. Фундаментализмот претставува голема опасност за мирот во светот.
6. Граѓаните се бунаат против преселбата на Ромите во нивната населба, бидејќи сметаат дека таа ќе се претвори во депонија.
7. Хашкиот трибунал многу придонесе за мирот и помирувањето во регионот.
8. ХИВ-позитивните деца не треба да одат в училиште заедно со другите деца.
9. Еден од приоритетите за обновување по војната треба да бидат разрушените верски објекти.
10. Единствен излез за балканските земји се евроатланските интеграции.
11. Јазикот на малцинствата треба да биде задолжителен предмет во училиштата.
12. Оној што сака да работи секогаш ќе најде работа.
13. Оној кому не му се допаѓа државата во којашто живее може да ја напушти.
14. На луѓето треба да им биде дозволено да постават на својата куќа знаме какво што сакаат.
15. Македонија е земја на сите Македонци.
16. Малцинските етнички групи и лицата со хендикеп треба да бидат позитивно дискриминирани на конкурсите за вработување.
17. Мек Доналдс, Најк, Кока-кола, Нестле.
18. Меѓународна заедница ја воспоставува демократијата во Либија.
19. Најлесно можеш да се вработиш ако си член на политичката партија што е на власт.
20. Школарината е неопходна заради поквалитетно образование.
21. НАТО-државите ја бомбардираа Југославија за да спречат хуманитарна катастрофа.
22. На невработените бегалци им се исклучува струјата поради неплатени сметки.
23. Германскиот народ ја почна Втората светска војна.
24. Тој е лојален граѓанин на оваа земја.
25. Полицијата стои и не реагира додека група млади тепаат учесник/учесничка во парада на хомосексуалци.
26. Право на земјата има оној што прв дошол на неа.
27. Заради мирот во БиХ, треба да се воспостави трет, хрватски ентитет.

Напомена: Оваа вежба може да се користи кога за кратко време треба на ефикасен начин да отвориме и да покриеме поголем број клучни точки. Покрај тоа што е одлична вежба за сензибилизација на насилството, таа придонесува и за подобро разбирање на општествените контексти и степенот на распространетост на структурните и културните облици на насилство. Исто така, може да биде многу корисна за тренерскиот тим, кој ќе може брзо да ги „мапира“ темите што се приоритетни за работа во таа група учесници/учеснички. Важно е изворот на изјави да биде актуелен и со нив да бидат покриени различни општествени групи и различни видови насилство. За секој тренинг ние ја „освежуваме“ листата со изјави. Самиот метод на барометар може да се употреби за различни теми, само што изборот на изјавите треба да се приспособи на темата.

28. Република Српска треба да се укине.
29. Ромите се безгрижен народ.
30. Сексуалната ориентација е приватна работа за по дома.
31. Сите треба да го знаат официјалниот јазик на земјата во којашто живеат.
32. Сите што служеле војска за време на војната биле за таа војна.
33. На Африка треба да ѝ се помогне за да се цивилизира.
34. Во војната секогаш се виновни сите страни.
35. Во војска се станува човек.
36. Голема Србија.
37. Голема Албанија.
38. Велика Британија.
39. Верски службеник се кандидира за претседател на држава.
40. Жените се помирољубиви од мажите.

Траење: 1:30-2 часа.

Предрасуди за етничките групи

Прв чекор: учесниците/учесничките ќе се поделат во групи по етничка припадност. Секоја група добива задача на сиден весник да го испише она што го чула за својата етничка група, односно да одговори на прашањето: какви се Србите/Србинките, Хрватите/Хрватките, Бошњациите/Бошњачките, Албанците/Албанките, Македонците/Македонките, Црногорците/Црногорките итн.

Втор чекор: учесниците/учесничките се одлучуваат за една од етничките групи на кои не им припаѓаат (понудени се оние етнички групи од кои има барем по една личност во групата). Важно е во секоја група да има ист или барем сличен број учесници/учеснички. Задачата е да испишат на сидниот весник сè што слушнале за етничката група.

Потоа следува презентација на сидните весници од првиот чекор, потоа од вториот, па дискусија: како ви се чини сето ова? Како се чувствувате кога го гледате ова? Колку често во секојдневјето се среќавате со вакви предрасуди? Што да се прави со нив?

Траење: 1:30 час

Напомена: Многу е важно вежбата да се воведо правилно и да бидат дадени прецизни упатства. Задача е да се напише она што знаеме дека постои, а не она што е лично мислење. Често во групите има луѓе што не сакаат да се определуваат етнички, па со тоа не сакаат ни да учествуваат во вежба што ги става во таква ситуација. Помеѓу другото, важно е да се разјасни од која причина се работи оваа вежба. Во нашите контексти често никој не нè прашува во која етничка (или друга) група припаѓаме, туку, едноставно, нè ставаат каде што мислат, сакале ние или не. На тие што не сакаат да се определат етнички може да им се понуди да одат во онаа група во која најчесто ги ставаат. Можно е да се појави некој што од протест ќе сака да формира нова група и да ја нарече „вонземјани“ или „космополити“, и тоа, се разбира, треба да се дозволи, иако бега од темата. Понекогаш може да има и самоцензура, бидејќи „не е убаво такво нешто да се пишува за неког“. Треба да се објасни дека намерата е да се мапираат постојните предрасуди (кои не е задолжително да се напиш, туку може да бидат некои што сме ги чуле во својата околина), па потоа да се размислува како да се справиме со нив. Еден од пристапите е негирање дека тие постојат, но тешко дека со негирање ќе им го попречиме патот. Треба да се има предвид дека оваа вежба често тешко им паѓа на личности што за првпат се во ситуација пред „другиот“ да кажат кои се предрасудите за него. Ако се изведува оваа вежба внимателно, ефектот може да биде градење меѓусебна доверба.

Асоцијации

Водителката/водителот го чита поимот, а учесниците имаат дваесет секунди на самолепливи листови да напишат асоцијација за прочитаниот поим. По секој поим другите тренери од тренерскиот тим помагаат да се соберат ливчињата и да се залепат на големи листови, додека водителката/водителот го чита следниот поим. Доволно е да се прочитаат десетина поими.

Примери за поимите се: новинари, хомосексуалци, феминистки, политичарки, атеисти, верници, полицајци, Европејци, Американци, менаџери, НВО.

Се прави кратка изложба на напишаните асоцијации, така што сите имаат можност да ги прочитаат. Следува евалуација на вежбата: како ви изгледа? Дали сте изненадени од она што е запишано? Колку се цензуриравте себеси? Од каде ви се овие асоцијации, од каде потекнуваат?

Напомена: Во текот на овие, навидум лесни вежби, може да се случи луѓето да се почувствуваат повредени поради нешто што е напишано. Цел на вежбата е да се освестат постојните стереотипи и нивната дискриминација во општеството. Вежбата дава можност на неконфрнтиран начин внатре, во групата, да се артикулира чувство на неправда врзано за постојните стереотипи. Од таа причина, избирањето поими се приспособува на составот на групата и се комбинира со оние поими со кои претпоставуваме дека никој нема да се идентификува, па така е поголемо чувството за слобода на изразување со врежаните стереотипи и предрасуди. Со споредувањето на тие два случаја, во евалуацијата на вежбата се согледува механизмот што го користиме кога ги применуваме предрасудите.

Сликите за непријателот

Учесниците се делат по државите/регионите од коишто доаѓаат.

Прв чекор: имаат задача на сиден весник да набројат групи што од страна на нивната околина се претставени како непријателски (во детството, во текот на школувањето, преку медиумите, на работа...).

Втор чекор: потоа се одлучуваат за една од тие групи и ја опишуваат сликата што ја добиле за таа група (Какви се тие? Зошто треба да се плашине од нив? Или зошто да бидеме внимателни?).

Потоа следува презентација во пленум и дискусија: колку се присутни овие слики во општеството? Зошто служат (сликите за непријателот)? Кој ги создава и зошто?

Траење: 1-1:30 ч.

Сликите за непријателот (2)

Треба да се поделат во три мали групи. Учесниците/учесничките разговараат: кои се непријателите во нашето општество, кои се „другите“? Зошто служат сликите за непријателот? Кој ги гради тие слики и зошто? Задачата е да направат сиден весник за она за што разговарале. Следува претставување на сидниот весник во пленум, па коментари и дискусија.

Траење: 1 ч.

Негирање

Поделба во помали групи (случајна поделба или поделба по држави/региони). Задача е да се разговара и да се изготви презентација на темата *Што се негира во нашето општество? Како?*. Примери за негирања. Зошто доаѓа до тоа? Да се направи обид за анализа на трите облици на негирање: буквално („Не се случи“, на пр., „Немаше злосторства“), негирање на толкувањето („Не беше баш така“, на пр., „Не беше етничко чистење, тие сами отидоа“) и негирање на значењето или на импликацијата („Се случи, но тоа нема врска со мене, јас не можам да влијаам на тоа“¹).

Потоа следуваат презентација во пленум и дискусија.

Траење: 45 минути-1 час.

Напомена: За да не биде претешка задачата, може да се користи претходен краток теоретски инпут за негирањето. Исто така, учесниците/учесничките можат да се инспирираат дополнително со некои вистински примери.

¹ Овие три облици на негирање ги воведо Стенли Коен. Види: Stanley Cohen. *Stanje poricanja: Znati za zlodela i patnje*. Превод: Glišić, S. (Beograd: Samizdat B92, 2003), стр. 30-33.

Друго гледање

Прв чекор: се издвојуваат два стола, на коишто се повикуваат да седнат личности што не се националност А, туку ѝ припаѓаат на „спротивставената“ етничка група, Б. Нивна задача е да се ставаат во улога на личности што се националност А, да влезат во нивна кожа и да се обидат да одговорат на следните прашања:

- Со кои проблеми и тешкотии се соочуваш (поради својата националност)?
- Кои се твоите стравови?
- Кои неправди те болат?
- Кои се твоите потреби?
- На што се надеваш?

Како потсетник, на четири листа се запишуваат поимите за кои се зборува во вежбата: стравови, неправди, потреби, надеж.

Потоа, личностите што се националност А имаат можност да го дополнат реченото, но претходно да им се нагласи дека не треба да го исправаат веќе кажаното, туку само да дополнуваат.

Втор чекор: вежбата се повторува, но така, што тие два стола им се наменети на личностите што припаѓаат на етничката група Б. Тие имаат задача да се ставаат во улога на националност Б и да се обидат да одговорат на истите прашања. Потоа, личностите што се националност Б можат да го дополнат реченото.

По потреба, по овие два чекора може да се направи осврт на вежбата во пленум: Како ви беше? Што ви остави впечаток?

Напомена: Ако процените дека оваа вежба нема да биде лесна, мразот може да се разбие така, што треба еден ден порано да се провери дали се најмотивираните учесници/учеснички (најсензибилирани за дијалог) заинтересирани да учествуваат во ваква вежба, дали би прифатиле, па да имаат една ноќ да размислат за тоа и да се подготват. Важно е да се има по двајца од двете спротивставени етнички групи што би ја сработиле задачата. Многу е важно при воведувањето во вежбата да се биде транспарентен и на сите да им се каже дека со поединци е претходно договорено да се обидат да земат одредени улоги, но дека просторот е отворен за секого/секоја што сака да се обиде.

Во групите во коишто учествуваа луѓе од повеќе земји на поранешна Југославија (односно во групите каде што имаше барем пет-шест етнички групи), одлучувавме да го тематизираме односот помеѓу две, па во вежбата би се занимавале, на пример, со Албанци и Срби од Косово. Меѓутоа, во групите во коишто се застапени три етнички групи, како, на пример, Бошњаци, Хрвати и Срби, би ги тематизирале сите три: прво, оние што не се Хрвати би се обиделе да влезат во улогата на Хрват, а потоа, оние што не се Срби да влезат во улогата на Срби, и оние што не се Бошњаци да пробаат да ја одиграат таа улога.

Треба да се има предвид дека оваа вежба трае долго и дека не треба да се забрзува. На пример, верзијата со три етнички групи може да трае и подолго од два часа.

Вежбата, емоционално, е многу тешка, бидејќи луѓето се ставаат во ситуација во која, веројатно, никогаш и не биле, често првпат размислуваат на тој начин. Самиот факт колку малку знаат и колку тешко им доаѓа смислено да кажат што било за другите покажува еден дел од проблемот во којшто живеат. Вежбата е комплексна за водење и треба да се изведе во мирна атмосфера и меѓусебно слушање, односно подразбира подобро познавање на групата и оствареност на поголема комуникација со неа. Кратки паузи помеѓу чекорите се сосема вообичаени, заради потребата да се земе здив.

Чекор напред

На учесниците, по случаен избор, им се делат картички со улоги што ќе ги претставуваат во вежбата. Картичките не смее да му се покажуваат никому. Заколени се да се обидат што подобро да се соживеат со улогата што ја добиле, да размислат за начинот на живот и секојдневните обврски и проблеми со кои се соочува таа личност.

Потоа стојат во линија еден покрај друг (како на стартна линија).

Водителот/водителката ја чита на глас листата на ситуации и настани. Секојпат кога некој од нив на изјавата може да одговори со „да“, треба да направи еден чекор напред. По сите прочитани изјави, учесниците/учесничките гледаат каде се распоредени низ просторијата, а на другите им ги соопштуваат своите улоги. Потоа имаат уште една можност да погледнат кој каде се наоѓа. Следуваат враќање на место и разговор во пленум за вежбата: Како ви беше? Колку пати се вртевте назад? Паралела со секојдневјето...

Картички со улоги:

- Ти си невработена самохрана мајка.
- Ти си ќерка на локален директор на банка.
- Ти си муслиманка што живее со многу религиозни родители.
- Ти си средовечна жена што живее во Приштина.
- Ти си млад човек во инвалидска количка.
- Ти си 17-годишна Ромка што нема завршено основно училиште.
- Ти си ХИВ-позитивна жена.
- Ти си невработен учител во држава во која новиот службен јазик не го зборува течно.
- Ти си претседател на влијателна НВО во мал град.
- Ти си воен инвалид што живее од мала социјална помош.
- Ти си претседател на младински огранок на владејачката политичка партија.
- Ти си илегален кинески имигрант.
- Ти си ќерка на американски амбасадор во државата во којашто живееш.
- Ти си сопственик на успешна компанија за увоз-извоз.
- Ти си пензионер.
- Ти си 22-годишен хомосексуалец.
- Ти си водителка на најгледаната телевизиска емисија.
- Ти си бездомник.
- Ти си 19-годишник од многу далечно планинско село.
- Ти си Македонка што живее во прифатен центар.

Изјавите што се читаат:

1. Никогаш не си се сретнал со каква било сериозна финансиска тешкотија.
2. Имаш пристоен дом со телефонска линија и телевизор.
3. Чувствуваш дека твојот јазик, вера и култура се почитуваат во општеството во коешто живееш.
4. Чувствуваш дека твоето мислење за социјално-политичките прашања е важно и дека твоите ставови се слушаат.
5. Други луѓе се консултираат со тебе за различни прашања.
6. Не се плашиш дека полицијата може да ти направи проблем.
7. Знаеш кому да му се обратиш ако ти треба помош.
8. Никогаш не си почувствувал/почувствувала дискриминација поради своето потекло.
9. Имаш соодветна социјална и здравствена заштита според своите потреби.
10. Можеш да одиш на одмор еднаш годишно.
11. Можеш да ги повикаш пријателите на вечера.

Напомена: Оваа вежба е мошне добра како поттик за промислување на постојните општествени разлики, различните можности и последиците што може да се јават кај личноста што припаѓа на една од ранливите или малцинските групи. (Треба да се внимава меѓу картичките со улоги да има поголем број претставници од ранливите и непривилигираните групи). Вежбата сликовито ги приближува поимите на структурно и на културно насилство и им дава можност на учесниците/учесничките да влезат во „туѓа кожа“. Корисна е и за освестување за нееднаквите стартни позиции што ги имаат луѓето во општеството и покажува колку е тешко да се надминат кога се веќе воспоставени. Оваа вежба може да се користи како основа за промислување на поимите за стереотипи и предрасуди.

12. Имаш интересен живот и позитивно гледаш на својата иднина.
13. Можеш да студираш каде сакаш и сам да избереш професија.
14. Не се плашиш дека ќе бидеш вознемируван или нападнат на улица или во медиумите.
15. Можеш да гласаш на државните или на локалните избори.
16. Можеш да ги славиш своите најважни верски празници со семејството и пријателите.
17. Можеш да учествуваш на меѓународен семинар во странство.
18. Можеш да одиш на кино или на театар барем еднаш неделно.
19. Не се плашиш за иднината на своите деца.
20. Можеш да купиш нова облека барем еднаш во три месеци.
21. Можеш да се заљубиш во кого сакаш.
22. Чувствуваеш дека твоите способности се ценат во општеството во коешто живееш.
23. Можеш да користиш интернет.

Траење: 45 минути-1 ч.

Квадратчиња/точки

На секој учесник/учесничка на челото му/и се залепува квадратче со одредена боја, така што тој/таа не може да види што е залепено. На пример, седуммина добиваат по едно црвено квадратче, петмина – сино, двајца – зелено, двајца – жолто, еден учесник одбира црно, а еден – бело квадратче. Дополнително, некои можат да добијат комбинација на бои, на пример, еден учесник може да добие црвено-сино квадратче, а друг – жолто-црвено.

Упатство: Распоредете се во групи по боја без вербална комуникација. Евалуација на вежбата: што се случи?

Траење: 45 минути

Напомена: Вежбата симулира наметнување идентитет и редење во согласност со наметнатиот критериум, во нашиот случај, критериум на нашите општества со етничка, родова или друга дискриминација. Учесниците/учесничките најчесто тргнуваат од првиот логичен начин да се реши задачата, па се групираат само по парчето хартија (односно бојата на точките или квадратчињата) што го добиле. Сознанието за механизмот на којшто се изложени често знае да биде болен, бидејќи се препознаваат во улога на дискриминатор или дискриминиран. Важно е упатствата да се дадат прецизно, не се наведува каде да се групираат учесниците, за водителот/ката да ја нема улогата на манипулатор.

Остров

Учесниците се делат во три мали групи. Им се кажува дека се наоѓаат на пуст остров и дека нема начин да го напуштат. Заради организација на заедничкиот живот, треба да се договорат и да воспостават заеднички систем на правила, што би им го олеснило животот на островот. Секоја мала група има по 10 минути да се договори и договорот да го напише на голем лист. Потоа, накратко, следува враќање во пленум, каде што група по група ги презентираат своите правила.

Во следниот чекор се замолува да волонтира од секоја група по еден учесник. Волонтерите се изведуваат надвор од просторијата и се информираат дека нема да се вратат во групата од којашто излегле, туку ќе бидат дел од друга група, со задача да се однесуваат спротивно на правилата на островот, односно да се потрудат да променат колку што е можно повеќе од веќе направениот договор.

По 10-минутен престој на „новите членови“ на островот, вежбата се завршува и се евалуира.

Евалуациски прашања: што се случи? (најпрво, учесниците што не го менуваа островот, потоа оние што имаа посебна задача). Како се чувствуваа оние што дојдоа во улога на прекршители на правилата, а како се чувствуваа оние што беа тука кога дојде до непочитување на нивниот систем? Кој беше во улога на жртва, а кој во улога на насилник? Каква поврзаност има оваа вежба со вистинскиот живот?

Траење: 60–90 минути

Автобус

Кратка симулација на сцени во автобус: четири доброволци/доброволки имаат залепен лист со одредена улога: Ромка со мало дете; момче со маица на којашто пишува: „Геј е ОК“; селанка што оди на пазар; забулена жена на која ѝ се гледаат само очите. Уште шест „патници“ учествуваат во оваа сцена, а нивна задача е кон „етикетираните“ да се однесуваат без цензура, онака како што се однесуваат со нив луѓето во секојдневјето.

Следува евалуација на вежбата: што забележуваат оние што ја посматраат сцената? Што сакаат да прикажат учесниците?

Мапирање на патријархатот и милитаризмот во нашето општество

Учесниците/учесничките се делат во две групи. Едната група прави сиден весник на темата *мапирање на патријархатот*, а другата – на темата *мапирање на милитаризмот во нашето општество*. Треба да се соберат повеќе примери каде и на кој начин постојат тие две појави во општеството, кој ги поддржува, кои им се облиците итн. Потоа следуваат кратки презентации со евентуални прашања за појаснување. Па разговор во пленум: кои се сличностите меѓу патријархатот и милитаризмот? Каде се прешлетуваат?

Траење: 1–1:30 ч

Мојата заедница

Секој во групата добива по еден голем лист, фломастери, боички итн. Им се објаснува дека имаат половина час за подготовка на презентација што би го опишала она што тие го сметаат за своја заедница. Секој за одредено време го презентира она што го подготвил.

Понатаму може да се прават различни варијанти: искуства врзани за моето припаѓање на таа заедница, искуства врзани за развојот на таа заедница итн.

**Вежби за работа на темата
„Изградба на мир“**

Цели на оваа група вежби:

Целите на оваа група вежби се многубројни и разновидни, а имајќи предвид дека секогаш имаме недостиг од време да ги обработиме сите поттеми, многу е важно да се одредат приоритетите: што е најважно да се покрие во одредена група учесници/учеснички и на кои потреби треба да им се излезе во пресрет. Добра проценка на приоритетите се заснова на добро познавање на специфичните карактеристики на групата, со увид во претходните две целини вежби, искуството на тренерскиот тим и нивното познавање на општествено-политичките околности во регионот. Дел од тие цели се следниве:

- подобро разбирање на основните поими релевантни за изградба на мир;
- дефинирање на сè што се подразбира под „изградба на мир“, но и освестување за тоа колку работи секојдневно секој од нас на изградба на мир, а не е свесен за тоа;
- засилување и инспирирање на учесниците/учесничките за активно учество во граѓанскиот живот и преземање поголема одговорност за општествените процеси;
- размена на искуства, запознавање со примери за добра практика, но и учење од нашите и од туѓите грешки;
- развивање култура за критика (или самокритика);
- развивање култура за дијалог со неистомисленици;
- промоција на ненасилство.

Методологијата што ја користиме работејќи на темата „изградба на мир“:

Се користат вообичаени работилнички методи. За оваа група вежби е важна пленарната работа, која е, главно, информативна и инспиративна. Многу е важно во поголема мера да биде застапена работата во мали групи, поради неопходниот простор за споделување, рефлексивност, размислување и анализа, а тие процеси се поделотворни ако се работат со помала група луѓе. Не треба да се заборава дека е многу важно и да се обезбеди место за саморефлексија и размислување во тишина.

Река на мирот

Сите во групата на посебни листови со различна боја ја пишуваат својата дефиниција за мирот. Потоа секој чита што напишал/напишала и го остава листот на подот, во средината од просторијата.

Траење: 30 минути

Мој придонес во изградбата на мир/помирувањето

По ред, сите во кругот, претставуваат по нешто што го гледаат како сопствен придонес што го направиле за изградба на мир/помирување.

Траење: 30–45 минути

Што можеме да направиме („Ситуации“)

Се чита една животна ситуација (која, едноставно, повикува на реакција) и се поставува прашањето: што ќе направите? Учесниците ја изнесуваат својата идеја за начинот на реагирање. Целта не е да се одбере најсоодветната или најдобрата реакција, туку да се соберат повеќе реакции што меѓусебно би не инспирирале што би можеле да направиме во различни ситуации.

Некои од идеите за ситуации:

- Си се вратил/вратила од семинар на којшто учествувале луѓе од поранешна Југославија. Се сретнуваш со познајници што те прашуваат како било. Еден од нив коментира: „Пак си се дружел/дружела со Шиптари“. Како ќе реагираш?
- Се наоѓаш на семеен собир, еднонационален. Тука е и една личност од друга националност. Еден од членовите на семејството провоцира со непримерни шегги (на пр., „Кај си Шокице?¹“). Забележуваш дека на личноста не ѝ е пријатно. Како ќе реагираш?
- На семејна прослава твоја роднина изјавува дека „сите Срби доброволно си отишле од Косово“. Како ќе реагираш?
- На соседната зграда се појавува графитот „Хрвати во резервати“ или „Срби на врби“, „Босанци во синцири“. Како ќе реагираш?
- Се наоѓаш на мировна конференција. Претставникот на здружение за исчезнати зборува дека само жртвите имаат право да работат на изградба на мир. Како ќе реагираш?
- Се наоѓаш во такси. Таксистот дознава дека си од Босна и те прашува: „Како излегувате на крај со Муслиманите?“. Како ќе реагираш?
- Твојот пријател добива отказ на работа поради различна сексуална ориентација. Како ќе реагираш?
- Во твојата населба е планирано градење станбени објекти за ромската заедница. Еден од твоите соседи ти нуди да потпишеш петиција против изградбата. Како ќе реагираш?

Траење: до 60 минути

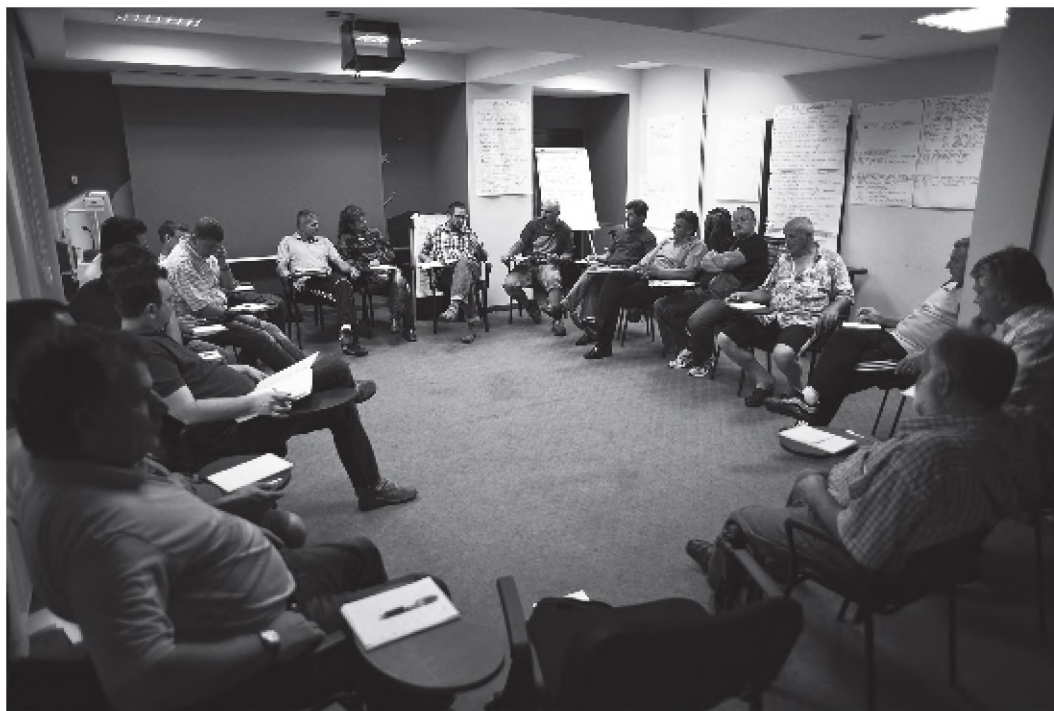
Напомена: Вежбата е добра за вовед во темата изградба на мир и мировен активизам, бидејќи може да не потсети дека со мировен активизам може и треба да се занимаваме сите и секојдневно – дури и кога немаме идеални логистички услови и кога немаме материјална поддршка во вид на ресурси и донации. Важно е да се одберат/осмислат ситуации што се блиски и реални за учесниците во работилницата. Потребно е да се тематизираат барем четири-пет ситуации. За првите неколку теми се потребни 10-15 минути за една ситуација, а низ другите се поминува побрзо. Препорачливо е вежбата да не трае подолго од 60 минути, бидејќи луѓето се заморнуваат од еднолична динамика, слушање и седење на место.

¹ „Шокици“ се однесува на малцинска етничка група во Војводина, со католичка вероисповед. Некои ги нарекуваат Хрвати, некои католички Срби. Тие се борат за свој статус.

Ситуации 2 (верзија за ветерански тренинг)

Вежбата функционира исто како претходната, со таа разлика што е направена за група воени ветерани.

- Добивате покана од здружение на борци од Армијата на БиХ, како група да дојдете на годишната комеморација во Сребреница. Како ќе реагирате?
- Здружение на семејства со загинаци во „Тузланската колона“ ве повикува на одбележување на страдањата во Брчанска Малта. Како ќе реагирате?
- Планирана е заедничка посета на боиштата во Источна Славонија. Домашното здружение на бранители добива закани од другите здруженија на бранители и таа информација ви ја пренесува пред да тргнете на пат. Како ќе реагирате?
- Политичка партија ги прикажува во јавноста резултатите од вашата работа како свои заслуги и го изнесува ставот дека тоа е потврдување на нивната политичка програма со констатацијата: „Ова е доказ дека ентитетите треба да се укинат“. Како реагирате?
- Планирате собир на ветерани од регионот во хотелот „Вилина Влас“ близу до Вишеград. Сè е договорено, но неколку дена пред почетокот добивате веродостојни информации од

невладина организација дека за време на војната во тој хотел бил организиран логор за жени и дека многу жени тука биле силувани. Како ќе реагирате?

- Претставник од здружението на семејства на жртвите бара од вас да му овозможите обраќање на борците од спротивната страна, коишто доаѓаат во посета. Како ќе реагирате?

- Планирате собир за обраќање на медиумите. Дознавате дека еден од гостите на собирот штотуку е обвинет за воени злосторства. Како ќе реагирате?

- Заедно ја посетувате спомен-собата на ХВО² (ветерани од сите страни) и во неа, помеѓу другите, се наоѓаат и сликите на Туѓман и Павелиќ. Како ќе реагирате?

- За време на посетата на боиштата во едно гратче на договорен состанок со локалните власти се најавува заменикот-градоначалникот, кој пред неколку месеци се вратил од служење казна, осуден за воено злосторство. Како ќе реагирате?

- Здружението ХВИДР-а од Жупања сака да им се приклучи на акциите што ги планирате само ако здружението од Србија го избрише од своето име предзнакот „ослободително“. Како ќе реагирате?

Во пленум правите осврт на овие теми.

Голем барометар: „Тоа е изградба на мир“ – „Не е изградба на мир“

Методот „Голем барометар“ е опишан на 57 страница.

Општествени појави за барометар:

1. Враќање на бегалците во своите домови.
2. Подобро КФОР-тенкови отколку српски полицајци.
3. Верските институции придонесоа за развојот на мир на Балканот.
4. Верски институции.
5. Истакнување на својот национален идентитет.
6. Смртна казна.
7. НАТО-бомбардирање на Србија и Црна Гора.
8. Хашки суд.
9. КФОР.
10. Феминизам.
11. Цивилно служење војска.
12. Судање на воените злосторници и нивните злосторства.
13. Абортус.

14. Легализирање лесни дроги.
15. Цензура на медиумите.
16. Склопување хомосексуални бракови.
17. Посвојување деца од страна на хомосексуални двојки.
18. Мировен активизам.
19. 51% жени во политиката.
20. Вооружување за одбранбени цели.
21. Меѓународна заедница.
22. Патриотизам.
23. Хуманитарна помош.
24. Дејтонски договор.
25. Приватизација – чекор кон Европа.
26. Пилотка, судијка, претседателка, рударка, министерка, браварка, градоначалничка...
27. Воведување веронаука во училиштата.
28. Градење на Ферхадија во Бања Лука.
29. Државно знаме на црквите.
30. Подобар стандард.
31. Позитивна дискриминација.
32. Невладини организации – НВО.
33. Глобализација.
34. Традиција.
35. Кинези.
36. Американци.
37. Рамноправност на жените во војската.

Траење: 1–1:30 ч.

Што придонесува за изградба на мир

Учесниците/учесничките се замолуваат, со големи букви на три листа, да напишат по три работи што ги препознаваат во своите општества, а за кои мислат дека придонесуваат за изградба на мир. Сите листови се поставуваат на подот, а потоа следува пленумска дискусија на темата: Како го коментираме ова што е напишано, што е приоритетно, кои работи, според вас, воопшто не придонесуваат за изградбата на мир?

Траење: 1-1::30 ч.

Варијација: напишаните листови можат да бидат употребени за Големиот барометар (види го описот на претходната вежба), наместо изјави однапред подготвени од страна на тренерскиот тим.

Како знаеме дека (не) живееме во мир?

Во пленум се изготвува сиден весник на темата: Како знаеме дека живееме во мир? Друг сиден весник: Како знаеме дека не живееме во мир?

Траење: 20 минути

Што би можело да предизвика следна војна?

Изготвување сиден весник во пленум на темата: Што би можело да предизвика следна војна? Разговор за тоа како може да се намалат тие можности.

Напомена: Вежбата овозможува споделување на сфаќањето на причините за војна и препознавање на корените на неправдата, кои долгорочно може да ескалираат во насилство.

Приоритети за изградба на мир по региони и држави

Учесниците/учесничките треба да се поделат според местата од каде што доаѓаат и да ги дефинираат приоритетите за изградба на мир во тие места.

Следува презентација со краток осврт во пленум.

Алтернативи

Прв чекор: бура на идеи во пленум: како би ја опишале состојбата во вашето општество; потоа ги означуваме оние записи што опишуваат од што не сме задоволни во нашето општество.

Втор чекор: разговор во пленум: која алтернатива ја имаме (за она од што не сме задоволни). Водителот/водителката ги запишува алтернативите на таблата/сидниот весник и бара појаснување. Целта е да пробаме да најдеме што повеќе алтернативи.

Изградбата на мир и јас

Секој во себе размислува за следниве прашања: работите што најмногу ме иритираат и ме збунуваат поврзани со изградбата на мир. Што не ми е јасно во врска со тој процес? Што ми е најважно во изградбата на мир? Кои ставови и дилеми ги имам во врска со тоа? На хамер поставен на подот учесниците/учесничките ги запишуваат своите размислувања и одговори на темите што се во врска со изградбата на мир: „Ме нервира...“, „Ме збунува...“, „Предизвик ми е...“, „Ако се занимавам со...“, „Моите стравови...“, „Најважно ми е да...“

Откако сите на листови ќе ги запишат своите размислувања, се отвора дискусија на темата: што ни остава најсилен впечаток од напишаното, што би сакале да прокоментираме во пленум?

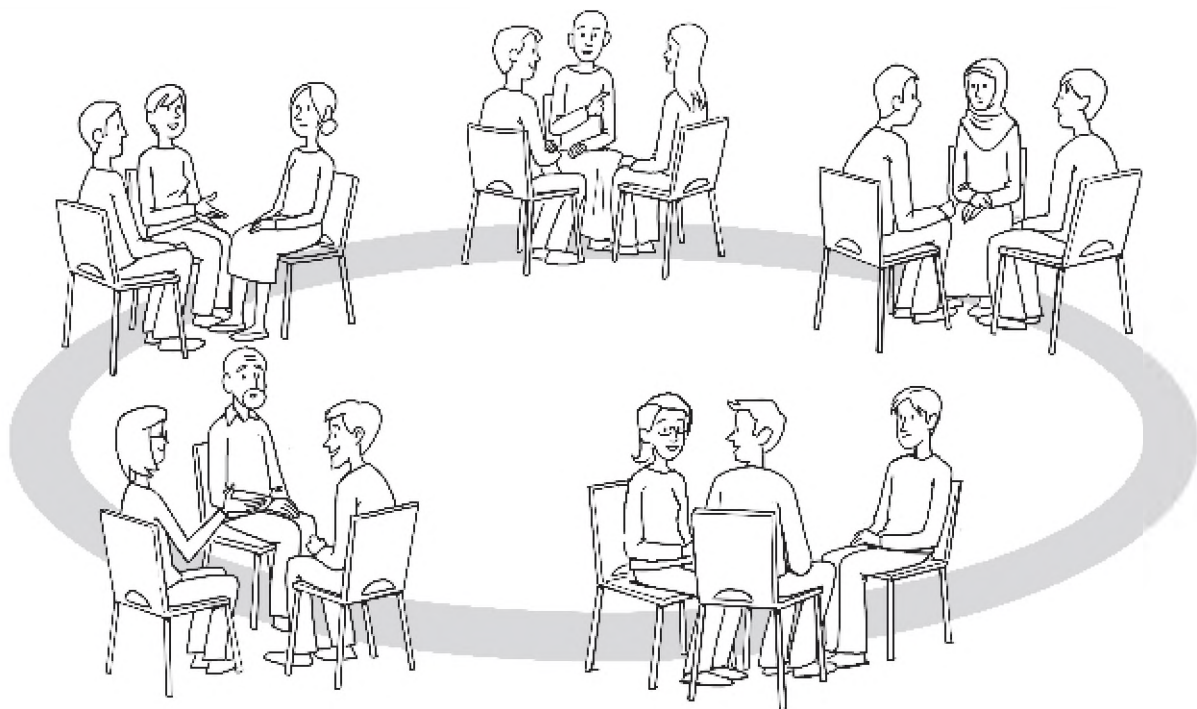
Ротирачки тројки за мировниот активизам

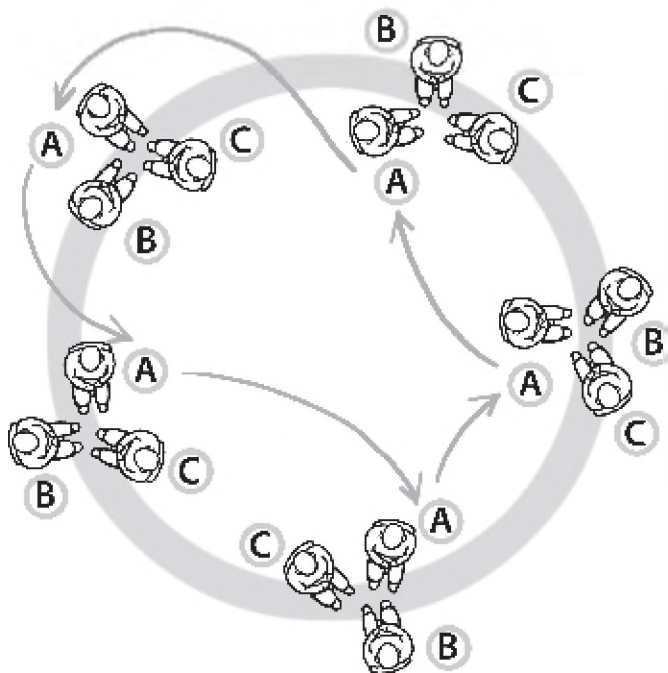
На неколку места се поставени по три стола групирани во круг (види слика). Учесниците/учесничките што сочинуваат група/тројка (седат на три групирани стола) се делат на личност А, Б и Ц. Задача е во малата група да одговорат на поставеното прашање. По предвиденото време доаѓа до промена на местата: личностите А одат за едно место налево, личностите Б одат за едно место надесно и така се формираат нови тројки за разговор. Пред секое ново поставено прашање доаѓа до ротација.

Можни прашања:

- Како би им ја претставиле на соседите својата работа во организацијата во којашто работите (некому што не знае ништо за тоа)?
- Која е мојата мотивација да го работам она што го работам?
- Како влијае твојата работа на општествените промени?

Траење: 30 минути

Како ја разбираам изградбата на мир?

Учесниците се поделени во помали групи. Разговор и подготовка на презентација базирана на прашањата:

- Што претставува за мене изградбата на мир?
- Вредности што ги поврзуваме со изградбата на мир.
- Причини зошто е изградбата на мир релевантна/потребна во средината каде што живеам.
- Кои се актерите/сојузниците?

Следува презентација во пленумот.

Зошто помирување?

Учесниците треба да замислат дека се во ситуација некому да му објаснат што значи помирувањето, односно да најдат доволно аргументи за тоа. Еден учесник од тренерскиот тим е скептичен во врска со помирувањето и бара да му се објасни секој аргумент сè додека не биде сосема јасен и прифатлив. Тие аргументи се запишуваат на сиден весник/табла.

Траење: 20–25 минути

Кој со кого/што треба да се помири?

На подот се наоѓаат голем број листови (доволно големи за да можат повеќе учесници да пишуваат на нив). Учесниците/учесничките во тишина ги запишуваат своите одговори на прашањето: кој со кого/што треба да се помири? Потоа проверуваме што е запишано. Следува осврт во пленум.

Траење: 30–45 минути

Работа во локалните средини

Прв чекор: тројца учесници од различни средини, претходно (неколку дена порано) добиваат задача да подготват презентација во којашто подобро ќе ги запознаат другите со ситуацијата во својата средина (значајна за изградба на мир). Во оваа пригода презентираат подготвено, а другите имаат простор за појаснувања и поставување прашања.

Втор чекор: учесниците/учесничките се определуваат за една од претходно презентираниите средини. Така се формираат три работни групи (добро би било ако може да се обезбеди приближно ист број учесници во секоја група). Треба да замислат дека живеат во таа средина. Задача им е да одберат еден конкретен проблем значаен за изградбата на мир и да разработат пристап кон тој проблем. Секоја група добива лист со задачата и прашања што можат да им ја олеснат работата:

„Ваша задача е да го одредите проблемот на којшто ќе се фокусираат и да го разработите пристапот кон тој проблем.

Помошни прашања:

1. Како се одлучивте за проблемот? (Зошто баш тој?)
2. Кои се вашите цели?
3. Дефинирајте ги принципите на дејствување.
4. Кои ви се силни/а кои слаби страни?
5. Кои ресурси ги користите за подобро да ја запознаете средината?
6. Со кого мислите дека е важно да соработувате? На кој начин го правите тоа? (Кои ви се потенцијални сојузници?)
7. Како сакате да ве доживува средината? (Каков имиџ сакате да имате?)
8. Кои се можните несакани ефекти?
9. Кои конкретни активности можете да ги спроведете? Зошто баш тие?
10. Три прашања што ви се важни, а ги нема на овој список.

Трет чекор: по завршувањето на работата во групите, редоследно седнуваат на „жешко столче“, презентираат што направиле, а другите имаат простор да поставуваат прашања и да искажуваат критика.

Четврт чекор: сите имаат можност да размислат и да запишат на самолепливи ливчиња: што ви беше тешко во оваа задача? Кои дилеми ги имате? Прашања што ви останаа отворени. Потоа следува краток разговор во пленум.

Петти чекор: сиден весник: што согледавте работејќи во локалната средина? Изготвување сиден весник во пленум.

Траење: два-три работни блока

Критериуми за активисти/активистки (Остров „Dub“)

Прв чекор: учесниците се делат во три групи. Задача е учесниците/учесничките да одредат кои критериуми треба да ги имаат луѓето што се занимаваат со изградба на мир и да ги запишат на голем лист. Потоа следува кратка презентација во пленум.

Втор чекор: од групите излегуваат редоследно еден, двајца и тројца доброволци/доброволки (од првата група еден, од втората двајца, а од третата тројца). Во групата од којашто излегле тројца доаѓаат три нови учесници со специјална задача да се обидат да променат нешто од критериумите. Од групата од којашто заминал еден учесник доаѓа друг, нов, кој ја има истата задача. Во третата

Напомена: оваа вежба е добра кога се работи тимска работа и конфликт, а притоа да се тематизира работата на изградба на мир.

Редоследот на евалуацијата по групи овозможува поголема фокусираност на работа во

група доаѓаат двајца учесници, од кои едниот е „за“, а другиот „против“ напишаните критериуми.

Евалуација (фокусирање на процесот, за содржината во следната вежба): што се случи?

Траење: 1-1:30 ч.

споредба со варијантата кога се менуваат прашањата по редослед. Интересен редослед е кога ќе се тргне од групата во којашто дошол еден нов учесник. Најпрво се прашуваат членовите на групата да раскажат што се случило, а потоа „новото лице“ кажува што се случило и како се чувствувал/ла. Во таа пригода се замолува да каже која била нејзината/неговата улога и која специјална задача и/му била наменета. Значајно е прашањето колку критериуми успеал/а да измени. По евалуацијата на едната група може да се премине на евалуација на групата што добила три нови лица. Постои ли разлика во динамиката на овие две групи? Зошто е тоа така? На крајот се евалуира групата во којашто дошле две нови лица со различни задачи. Дали се различно доживевани и третирано од страна на другите членови во групата? Зошто? Ако не е нагласено во текот на евалуацијата, потребно е на крајот да се направи осврт на паралели од секојдневниот живот.

Очекувања од мировниот активист/активистка

Оваа вежба може да се работи поврзано со вежбата *Критериуми за активисти/активистки (Остров „Dub“)* или независно од неа.

Верзија 1: листови со критериумите за мировните активисти/активистки од претходната вежба се стават на видливо место. Следува разговор во пленум: кои се реалните очекувања од личноста што се занимава со изградба на мир? Што од ова се однесува на вас? Кои критериуми ги исполнувате вие? За што можам да кажам дека немам или/и не сакам да имам?

Напомена: Многу често очекувањата од мировните активисти/активистки се претерани, а претходно изградените критериуми изгледаат како да се скроени за супер луѓе, совршени, безгрешни, така што излегува дека никој не би можел да се

Верзија 2: По завршување на вежбата *Критериуми за активисти/активистки (Остров „Dub“)*, на посебни листови се запишуваат критериумите за активисти/активистки што произлегле од неа (еден критериум на еден лист). Водителот/водителката ќе додадат уште неколку, за кои сметаат дека се важни за дискусијата. Учесниците/учесничките ќе земат еден или неколку листа и ќе ги постават во барометарот со половите „преголемо очекување“ и „реално очекување“. Потоа следува дискусија: дали би го променил некој местото на некој од листовите во барометарот? Зошто? (повеќе информации за барометарот на стр.)

Верзија 3: се работи независно од вежбата *Критериуми за активисти/активистки (Остров „Dub“)*. Задачата е секој сам, на неколку листа, да ги запише критериумите што треба да ги исполнуваат мировните активисти/активистки (еден критериум на еден лист). Потоа вежбата се изведува исто како што е опишано во *Верзија 2*.

занимава со изградба на мир, бидејќи не може да ги задоволи критериумите. Овде е важно луѓето да се засилат и на тие „мировни активисти“ да им се даде човечки облик со мани и грешки, односно да се создава мислење дека кога би сакале, сите би можеле да работиме на изградба на мир.

Голем барометар: што е/не е етички?

Изложени се листови со една од долунаведените ситуации (има по два примера за иста ситуација). Секој учесник/учесничка зема еден лист со ситуација и го става во барометарот, кој има два пола: „етички е“ и „не е етички“. По поставувањето на листовите следува дискусија: дали некој би го променил местото на некоја ситуација, зошто, како гледаат на тоа другите...

Ситуации/пристапи:

1. Правење програма по упатството на донаторот.
2. Изоставање на тешкотиите и проблемите во извештајот.
3. Заработувајќи за живот од работата на изградба на мир.
4. Соработка со фолк-свезди заради промоција на свои идеи.
5. Јавна критика на другите НВО.
6. Соработка со здруженијата на воени ветерани.
7. Плаќање дневница на учесниците/учесничките на тренинг за изградба на мир.
8. Организирање семинар за млади во најскап хотел во државата.
9. „Копирајт“ во изградбата на мир.

Ситуации со тешкотии во работата

Учесниците се поделени во три групи. Групите добиваат по две (од три подолу опишани) ситуации, коишто треба да се разгледаат и да одговорат на прашањата: Како реагираат и како се однесуваат во таа ситуација? Кои прашања и дилеми ги имате?

Потоа, групите го претставуваат пристапот за кој се одлучиле и следува кратка дискусија.

Ситуација 1: добивате покана за гостување на национална телевизија во соседната држава. Тема на емисијата е процесот на помирување во регионот на поранешна Југославија. Ја прифаќате поканата, а потоа од уредникот добивате сугестии во текот на емисијата да ја критикувате својата држава.

Ситуација 2: вие сте локални партнери на ЦНА во организирање јавна презентација на мировна работа со воени ветерани. Подготвувате трибина во вашето место. Неколку дена пред одржувањето ви се јавува здружение на жртвите од војната со децидно барање да ги ставите меѓу говорниците на трибината.

Ситуација 3: Долгогодишни партнери од странство ве повикуваат да бидете дел од голем меѓународен проект (со организации од Германија, Палестина, Македонија, Србија и БиХ). Проектот им е особено важен заради парите и идниот опстанок на организацијата. Се сомневате во изводливоста на проектот, но прифаќате заради поддршка на партнерската организација. По една година само вие сте го сработиле својот дел од проектот. Проектот е веќе завршен, а главниот заеднички продукт (прирачник) никогаш не сте го добиле, ниту, пак, колку што сте информирани, е отпечатен.

Вежба со задачи за изградба на мир¹

Учесниците/учесничките добиваат плика во коишто се наоѓаат описите на задачите. Задачи има исто колку и учесници/учеснички и сите се различни. За одредено време (околу еден час) треба да ги исполнат добиените задачи. Потоа следува евалуација на вежбата.

¹ Оваа вежба ја осмисли Горан Божичевиќ за *Напреден тренинг за изградба на мир ЦНА*, односно првата фаза на тренингот е одржана од 8. до 18. 8. 2008., на која, како гостин - тренер, ја водеше работилницата на темата „Изградба на мир“.

Задачи:

1. Пронајди го учесникот што има упатство да ја најде книгата на Ледерах (J. P. Lederach). Заедно со него/неа, сработи ја задачата.
2. Откриј кај кого е книгата на Ледерах за изградба на мир. Во таа книга се наоѓа задачата. Ако не знаеш англиски, замени ја задачата со некој што знае.
3. Ти си единствен учесник/учесничка што знае дека во книгата на Ледерах нема задача. Ти знаеш каде е задачата: кај учесникот/учесничката што е роден/а на 22.6. Тоа мораш да им го кажеш на другите членови на тимот. (Да се наведе датумот на раѓање на некој од учесниците или уште подобро е да се наведе датумот од некој од тренерскиот тим.)
4. Пронајдете го поглавјето во коешто Ледерах зборува за временската димензија на изградбата на мир. Подгответе кратка презентација за најважното од тоа поглавје. Покажете барем еден графикон.
5. Анкетирај најмалку пет учесници од групата: што мислат тие за односот помеѓу ненасилството и изградбата на мир? Кратко, со големи читливи букви претставете ги наодите од своето мини-истражување. Каде има најмногу сличности? Каде се разликуваат изјавите? Имаш максимум пет минути за своето излагање. Направи го интересно. Потруди се примерот да ти биде порепрезентативен.
6. Анкетирај најмалку пет учесници од групата: што мислат тие за односот помеѓу хуманитарната работа и изградбата на мир? Кратко, со големи читливи букви, претстави ги наодите од своето мини-истражување. Каде има најмногу сличности? Каде се разликуваат изјавите? Имаш максимално пет минути за своето излагање. Направи го интересно. Потруди се примерот да ти биде порепрезентативен.
7. Анкетирај најмалку пет учесници од групата: што мислат за улогата на невладините организации во изградбата на мир? Кратко, со големи читливи букви, претстави ги наодите од своето мини-истражување. Каде има најмногу сличности? Каде се разликуваат изјавите? Имаш максимум пет минути за своето излагање. Направи го интересно. Потруди се примерот да ти биде порепрезентативен.
8. Анкетирај најмалку десет учесници од групата: што мислат тие за односот помеѓу граѓанските иницијативи и изградбата на мир? Кратко, со големи читливи букви, претстави ги наодите од своето мини-истражување. Каде има најмногу сличности? Каде се разликуваат изјавите? Имаш максимум пет минути за своето излагање. Направи го интересно. Потруди се примерот да ти биде порепрезентативен.
9. Анкетирај учесници/учеснички од тренерскиот тим и уште пет учесници по твој избор: што мислат тие за односот помеѓу мировната работа и изградбата на мир? Кратко, со големи читливи букви, претстави ги резултатите од своето мини-истражување.

Каде има најмногу сличности? Каде се разликуваат изјавите? Имаш максимум пет минути за своето излагање. Направи го интересно.

10. Најди го лицето со задачата број 4. Заедно сработете ја задачата.
11. Најди го лицето со задачата број 5. Заедно сработете ја задачата.
12. Најди го лицето со задачата број 6. Заедно сработете ја задачата.
13. Најди го лицето со задачата број 7. Заедно сработете ја задачата.
14. Најди го лицето до задача број 8. Заедно сработете ја задачата.
15. Следи ја работата на групата ненаметливо. Најди начин да им ја олесниш работата на оние што имаат тешкотии. Поддржи ги на соодветен начин.
16. Погрижи се групите што имаат за задача да подготват излагање да го направат тоа на интересен начин. Биди ненаметлив при помагањето. Целта е излагањата да бидат интересни, кратки и јасни. Потруди се да не ја откриеш својата задача.
17. Пронајди неколку луѓе во хотелот што не се дел од тренингот (барем пет) и анкетај ги: како го гледаат животот во БиХ последниве 10 години? Што треба да се стори тој живот да биде поблиску до нивните (најубави) замисли? Кој треба да го стори тоа? Подготви кратка презентација со осврт на прашањата: Како ти беше додека ја правеше анкетата? Кои се наодите на анкетата? Пред да почнеш да ги анкетајаш луѓето, подготви се – како ќе им пристапиш?
18. Пронајди го учесникот со задачата број 16 и помогни му/и квалитетно да ја сработи задачата.
19. Пронајди повеќе луѓе во хотелот што не се вклучени во тренингот (барем пет) и анкетај ги: што треба да се стори, според нив, за да се спречи некоја идна војна? Што би им помогнало/Што би требало да прават во врска со тоа? Подготви кратка презентација со осврт на прашањата: Како ти беше додека ја правеше анкетата? Кои се наодите на анкетата? Пред да почнеш да ги анкетајаш луѓето, подготви се – како ќе им пристапиш?
20. Пронајди го учесникот/учесничката со задачата бр. 18 и помогни му/и квалитетно да ја сработи задачата.
21. Следи го процесот на вежбата. Ти си набљудувач. Што забележуваш? Што ти се допаѓа во начинот на кој работат твоите колеги: што не ти се допаѓа? Подготви препораки за следниот пат оваа вежба да биде поуспешна. Немој да бидеш наметлив/а.
22. Следи го процесот на вежбата. Ти си набљудувач. Што забележуваш? Што ти се допаѓа во начинот на кој работат твоите колеги: што не ти се допаѓа? Подготви препораки за следниот пат оваа вежба да биде поуспешна. Немој да бидеш наметлив/а.
23. Следи го процесот на вежбата. Ти си набљудувач. Што забележуваш? Што ти се допаѓа во начинот на кој работат твоите колеги: што не ти се допаѓа? Подготви препораки за следниот пат оваа вежба да биде поуспешна. Немој да бидеш наметлив/а.

Траење: 90 минути

Вежба со задачи за изградба на мир (2)

Во работната просторија се наоѓаат 18 задачи, колку што има и учесници/учеснички. Учесниците/учесничките треба да ја најдат својата задача и да одговорат на неа. Времето е ограничено на 50 (60) минути. Враќање во пленум и кратка евалуација: како беше?

Следуваат подготвените презентации.

Задачи:

1. Пронајди го текстот „Отворено писмо за градителите на мир“. Твоја задача е накратко да ги претставиш трансформативниот и техничкиот пристап во изградбата на мир, кои се опишани во таа книга, како и поглавјето „Создавање на политички промени“. Имаш максимум пет минути за своето излагање. Направи го презентирањето интересно.
2. Пронајди учесник/учесничка што е роден/а на 6.7. и со него/неа сработи ја задачата за којашто тој/таа има упатство.
3. Пронајди на интернет барем два кратки видеоклипа со примери за ненасилна акција или кампања што ви се допаднала. Нека бидат клипови што траат максимум пет минути.
4. Пронајди учесник/чка... (лична карактеристика/детали) и сработи ја задачата со него/неа.
5. Смисли или пронајди игра со која ќе го завршиме претпаднето.
6. Најди учесник/учесничка... и сработи ја задачата со неа/него.
7. Анкетирај најмалку пет луѓе што се надвор од тренингот на темата: „Што е тоа помирување?“. Кратко, со големи читливи букви, претстави ги наодите од своето мини-истражување. Каде има најмногу сличности? Каде се разликуваат изјавите? Имаш максимум пет минути за своето излагање. Направи го интересно.
8. Пронајди го учесникот/учесничката што има задача да направи анкета на темата: „Што е тоа помирување?“ и заедно сработете ја задачата.
9. Анкетирај барем пет учесници на тренингот на темата: „Основни етички принципи за изградба на мир“. Кратко, со големи читливи букви, претстави ги наодите од своето мини-истражување. Каде има најмногу сличности? Каде се разликуваат изјавите? Имаш максимум пет минути за своето излагање. Направи го интересно.
10. Пронајди учесник/учесничка што има задача да направи анкета на темата: „Основни етички принципи за изградба на мир“ и заедно сработете ја задачата за која тој/таа има упатства.

11. Пронајди на интернет најмалку три примери за граѓанска непослушност и ненасилна акција. Имаш максимум пет минути за своето излагање. Направи го интересно.
12. Пронајди учесник/учесничка... сработете ја задачата заедно.
13. Следи ја работата на групата ненаметливо. Најди начин да им олесниш на оние што имаат тешкотии. Поддржи ги на соодветен начин.
14. Погрижи се за групите што имаат задача да направат презентација. Нека ја направат на интересна. Биди ненаметлив во својата задача. Целта е излагањето да им биде кратко, јасно и интересно.
15. Избери три книги и три филма што се инспиративни за општествено дејствување. Подготви кратка презентација за секој/секоја од нив, во должина од пет минути (за сите претставувања).
16. Најди учесник/учесничка... и сработете ја задачата што ја добил/добила.
17. Пронајди и претстави најмалку три активности што имаат цел да ги зближат поделените етнички заедници во Македонија. Презентацијата не смее да трае повеќе од пет минути.
18. Сработи ја задача со учесникот/учесничката што...

Минато-иднина

Одберете партнер. 1. Сетете се на неколку (три до пет) важни моменти во вашата досегашна поврзаност со изградбата на мир. Запишете го секој моментна посебен лист. 2. Размислете/поставете си најмалку три цели што сакате да ги постигнете во следните неколку години. Секоја цел запишете ја на посебен лист. Потоа следува разговор/споделување во мали групи. По враќањето во пленум, листовите се ставаат на означени места на подот: „минаго“ (моменти) и „иднина“ (цели). Потоа се прави краток осврт на напишаното.

Моќен стол

Еден стол е сврген кон групата. Еден по еден, учесниците седнуваат на столот и изговараат неколку реченици што започнуваат со „Јас имам моќ да...“ Без брзање!

Траење: 20 минути

Напомена: Оваа вежба е оснажувачка.

**Вежби за работа на темата:
„Соочување со минатото“**

Целите на оваа група вежби се:

Целта на овие вежби е да ги расветлат механизмите што се користат во нашите општества кога станува збор за односот кон насилството од военото минато. Овие вежби, исто така, даваат придонес за преиспитување на сопствената улога и одговорност, за минатото, но и за иднината на нашите општества и целиот регион. Предуслов за работа на овие теми се стекнатото знаење и сензибилизацијата на основните теми, какви што се: насилството, идентитетите, предрасудите, дискриминацијата.

Групата треба да биде изградена, подготвена и/или силно мотивирана (како што е најчесто со групите на поранешни борци) за интензивна работа на темата *соочување со минатото*, со особена заинтересираност. Важно е да се знае дека оваа тема воопшто не е популарна во нашето општество и дека често (погрешно) се нагласува потребата да „гледаме во иднината и да го оставиме минатото зад нас“. Смеслата на работата на ова поле е да се овозможи иднина што нема да им робува на духовите од минатото, а предложените вежби се конципирани така, што дејствуваат на повеќе нивоа:

- инсистираат да се разбере важноста на процесот на СсМ за нашето општество;
- даваат можност за разбирање на основните поими и процеси во рамките на поширокиот процес на СсМ;
- поттикнуваат саморефлексија (преиспитување) и преработка на личните искуства од минатото;
- ги отвораат прашањата за лична, граѓанска одговорност за минатото, сегашноста и иднината;
- отвораат перспективи за во иднина – што треба да правиме ако сакаме да живееме во мирољубива средина со целосно уважување на нашите идентитети, кои ги избираме слободно.

Методологија што ја користиме при работата на темата соочување со минатото.

Предложените вежби, главно, ја користат методологијата на интерактивна работа-комбинација на пленумска дискусија, работа во мали групи и индивидуална работа. Најчесто се применуваат следниве методи: барометар, дискусија/дијалог во помали и во поголеми групи, подготовка на презентации на одредена тема и нивно изложување, споделување лични приказни и искуства, кратки теоретски инпути итн. Тоа се методи што подразбираат многу приказни и слушање на другите, кои често се придружени со силен емотивен набој. Дури и да го нема тој емотивен набој, долготрајното зборување, а посебно внимателното слушање ги исцрпуваат луѓето, па препорачливо е, особено во случај на повеќедневни тренинзи, повремено да се освежи пристапот со некој друг метод: игра на улоги или симулација, анализа на печатени весници и списанија, гледање документарен филм и негова анализа и дискусија, театар, цртање, правење колаж (се разбира, треба да се има предвид дека не може сите да се изразуваат преку некоја од уметностите, како што не им оди на сите од рака долго и експлицитно вербално артикулирање). Изборот на методи, дефинитивно, зависи од составот на групата и профилот на луѓе во неа, од тоа дали имаат или немаат активистичко искуство, колку им е блиска темата, какво им е военото искуство итн.

Треба да се земе предвид дека работа на темата *соочување со минатото* е, секако, една од најкомплексните видови работа, која навлегува длабоко во полето на личниот идентитет, вредностите, траумите од минатото. Поради тоа, од голема важност е да се биде добро подготвен за работа со овие теми, со јасен концепт за работа и јасна слика како да се спроведе тој концепт на дело.

Избирањето адекватна методологија, која е во согласност со потребите и можностите на групата, многу влијае на работната атмосфера, па на овој аспект треба да му се пристапи внимателно, со добра подготовка.

Воведен сиден весник

Темата *соочување со минатото* често ја започнуваме со кратко преиспитување на учесниците што подразбираат под поимот СсМ или кои работи ги поврзуваат со него, каков однос имаат кон него. Тоа може да му даде на тренерскиот тим многу корисни повратни информации за тоа како ги разбира групата поимот и различните процеси поврзани со него, што е надминато кај учесниците, а на што треба уште да се работи. Едноставен и брз начин да се направи сето тоа е „сидниот весник“: голем лист, хамер или табла на којашто во централниот дел стои прашањето, а учесниците/учесничките, без некој редослед, ги даваат своите одговори, некој од тренерскиот тим ги запишува одговорите на сиден весник и, ако има потреба, поставува потпрашања за појаснување (прашања што не се дел од дискусија, туку служат за подобро да се објасни она што е кажано). Примери за теми за сиден весник:

- Кога ќе слушнам *соочување со минатото*, помислувам на...
- Зошто *соочување со минатото*?

Шарен барометар (или „Шарени очи“)

Повеќепати во текот на вежбата, учесници/учеснички се групираат во повеќе групи, според нивното приближување до листот, на којшто стои една од долунаведените изјави, коишто се поврзани со процесот на соочување со минатото во регионот на поранешна Југославија. По секое групирање, им се поставуваат неколку прашања на одредени членови на групите во врска со нивниот избор да стојат таму. Потоа следува кратка евалуација на вежбата со коментари и осврти на учесниците/учесничките за она што беше изговорено за време на вежбата.

Изјави:

- „Живеев во војна“; „Војната само помина покрај мене“; „Војната не влијаеше директно на мојот живот“; „Војната ја гледав на ТВ“.
- „Соочувањето со минатото е најприоритетна задача на нашето општество“; „Соочувањето со минатото е нешто што не го разбирам“; „Соочувањето со минатото е важно, но има многу поважни работи“; „Соочувањето со минатото е концепт наметнат од Запад“; „Други“.
- „Соочувањето со минатото е работа на невладините организации“; „Соочувањето со минатото е работа на

Напомена: *Корисна вежба за почеток на работата, бидејќи на релативно брз и едноставен начин се доаѓа до споделувања со кои се создава подобра слика за различните искуства што постојат во групата, а притоа се проценува какви се позициите на групата за темата, односно се добиваат информации за тоа колку сме усвоиле некои ставови и кои се тие. Таквиот начин на споделување придонесува за подобро меѓусебно разбирање, што е од суштинска важност за конструктивен пристап кон комплексните прашања од оваа област. Ако групата не е доволно изградена (односно ако вежбата се работи на*

државата“; „Соочувањето со минатото не е моја работа“; „Соочувањето со минатото е работа на жртвите“.

- „Најважно е да се осудат злосторниците“; „Најважно е да се најде вистината“; „Најважно е да се задоволат жртвите“; „Најважно е да сме живи и здрави“; „Најважно е мојата страна да признае дека правела злосторства“.
- „Моето општество е отидено далеку во процесот на соочување со минатото“; „Моето општество сè уште не го започнало тој процес“; „Моето општество има направено мали чекори“; „Моето општество секојдневно се соочува со минатото“.

првиот или на вториот ден од тренингот), треба да се земе предвид дека вежбата може да биде тешка за некои учесници/учеснички, од причина што бара јасно позиционирање, и покрај тежината на темите.

Траење: 45-60 минути.

Уште некои можни изјави:

- „Помирувањето е најприоритетна задача на нашето општество“; „Помирувањето е нешто што не го разбираам“; „Помирувањето е важно, но има и поважни работи“; „Помирувањето е концепт наметнат од Запад“; „Помирувањето е концепт што го наметнуваат религиите“; „Други“.
- „Потребно е помирување меѓу жртвите“; „Потребно е помирување меѓу воените ветерани“; „Потребно е помирување меѓу државите“; „Помирувањето ми е потребно“; „Треба да дојде до помирување меѓу Србите и Хрватите“.

Деструктивно и конструктивно соочување со минатото

Работа во мали групи (од пет до седум лица). Задачата е да разговараат за тоа што мислат тие дека е деструктивно соочување со минатото и да направат виден весник на таа тема. По некое време (10-15 минути) добиваат и дополнување на задачата, прашање: што е конструктивно соочување со минатото?

Следуваат презентација на сработеното и дополнителни објаснувања.

Барометар: што (не) придонесува за соочување со минатото?

На средината од работната просторија е замислен барометар, со половите „Придонесува за соочување со минатото“ и „Не придонесува за соочување со минатото“.

Методот „Голем барометар“ веќе е опишана на страницата 57.

Предлог-изјави/поими:

- економска соработка во регионот;
- спомен-плочи на боиштата и логорите;
- споменици на паднатите борци;
- одбележување годишнина од „Олуја“;
- девиктимизација;
- влијание на верските заедници;
- Хашки трибунал;
- извинување на државниците;
- судење за воени злосторства пред домашни судови;
- документарни филмови за војната;
- работа на воена траума;
- меѓуетнички кампови за млади;
- пресуда на Меѓународниот суд во Хаг;
- колективна одговорност;
- индивидуализација на вината;
- укинување на националистичките партии;
- амнестија во замена за признавање;
- забрана на сегрегација во училиштата;
- заедничка фудбалска лига;
- Центар за ненасилна комуникација во Сребреница;
- притисок од меѓународната заедница;
- утврдување точен број на жртвите;

Траење: 1:30-2 ч.

„Хотели“

Задача: „Вие сте во улога на учесник/учесничка на тренинг за изградба на мир. Треба да донесете одлука каде ќе се одржи следната фаза на тренингот. Тренерскиот тим нема да го олеснува тој процес“.

Тренерскиот тим нуди три конкретни понуди за (постојни) места/хотели и ги запознава учесниците/учесничките со специфичностите за секое од нив. Во врска со секое место постои некоја тешкотија; на пример, изразена меѓуетничка тензија со повремени физички пресметки, или постои претходно непријатно искуство со жителите поради мешаниот состав на групата учесници, или се работи за простор што во текот на војната служел како логор, а сега не е обележан на никаков начин итн. Сите три места се во различни краеве на поранешна Југославија и постои барем по еден учесник/учесничка од тој крај.

Време за одлука: 1 ч. Потоа евалуација и разговор во пленум (со олеснување од тренерскиот тим).

Траење: 1:30 ч.

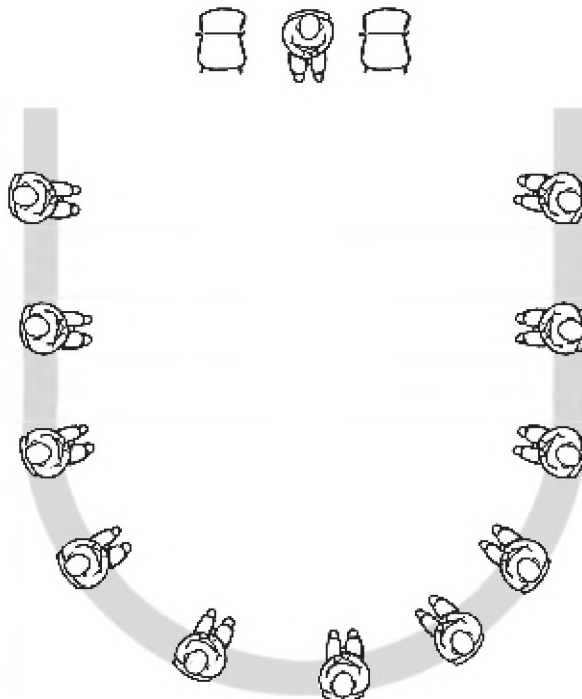
Напомена: Оваа вежба е осмислена за оние тренинзи што се состојат барем од две фази, односно кога е евидентно дека групата ќе се сретне повторно во истиот состав. Тоа ја прави ситуацијата многу реална, односно и дава тежина на вежбата, бидејќи учесниците/учесничките се свесни дека не се работи „само за вежба“ и дека нивната одлука може да има одредени последици, па поретко прибегнуваат кон тактика за да не се замеруваат меѓу себе и за да не отворат тешки теми. Се работи за мошне комплексна вежба, која може да предизвика силен емотивен набој во групата, бидејќи луѓето често се соочуваат со своите стравови и имаат одговорност кон другите да им образложат зошто не сакаат да одат на некое место. Вежбата, главно, ја работеваме во рамките на темата „тимска работа и донесување одлуки“ на напредните тренинзи, со намера на почетокот на тренингот да иницираме прашања значајни за соочување со минатото. Но таа може да се работи и за запознавање на контекстот во којшто живееме и во рамките на темата „изградба на мир и соочување со минатото“, само што тогаш во евалуацијата на вежбата не се потенцира процесот на донесување одлука. Како и да е, многу е важно по самото изведување на вежбата да им се даде простор на луѓето за емотивна евалуација, односно за осврт на тоа како им било, што ги погодило и дали им било тешко. Важно е овој простор да биде обезбеден веднаш по изведувањето на вежбата, па макар и накратко, да не се потклекне пред потребата од пауза (особено на пушачите).

Жешки столови: војната и јас

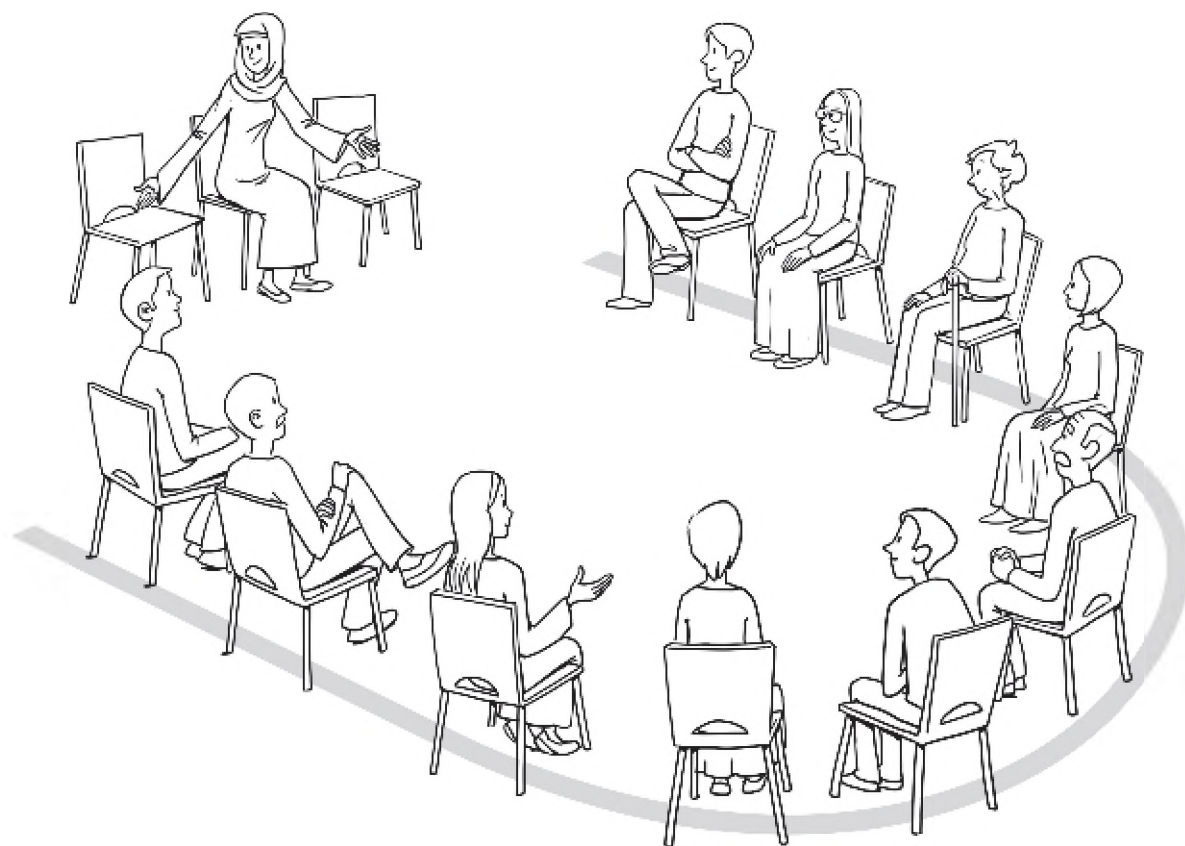
Секој во групата добива можност пред целата група да раскаже приказна на темата: Трагите што војната ги остави на мене и во мојот живот.

Се работи методот: „жешки столови“: три издвоени стола. Сите седат на столови што се наредени во форма на потковица наспрема трите издвоени столови, така што можат добро да ги видаат. Доброволец/ка седнува на средниот стол (тоа е единствениот стол од кој се зборува) и повикува две лица да седнат на столовите лево и десно. Нивната улога е само да седат покрај него/неа и да му/и бидат поддршка со своето физичко присуство. Кога доброволецот/ката ќе ја заврши својата приказна на дадена тема, се враќа на место, а на средишниот стол седнува некој од двајцата чија улога беше да дадат поддршка. Пред да ја започне својата приказна, повикува уште едно лице од групата да седне на празното место од „жешките столови“. Процесот се продолжува сè додека сите (и тренерскиот тим) не добијат можност да ја споделат својата приказна со другите.

Траење: 1:30-2 ч.

Напомена: Со учеството во вежбата се добива исклучителна можност да се зборува за минатото, онакво какво што секој учесник го поима. За споделување на личната приказна и за слушањето на приказните од другите, потребни се голема енергија и трпение. Затоа е многу важно да се одбере вистински момент на тренингот за оваа вежба. Потребно е учесниците добро да бидат упатени во вежбата и да бидат охрабрени да ја споделат својата приказна. Може да помогне ако првиот ученик/ученичка што ќе ја раскаже својата приказна биде некој од тренерскиот тим или некој што веќе има искуство со оваа вежба. Во одредени случаи оваа вежба може да се одолжи, но по правило, таа создава атмосфера на заемна грижа и емпатија, во која времето не е доминантен фактор. „Жешките столови“ најчесто имаат фантастичен ефект во поврзувањето, подобро меѓусебно разбирање и развојот на емпатија меѓу луѓето.

Жешки столови: жал ми е...

Секој во групата има можност пред целата група да ја раскаже

Напомена: Ако веќе е применет тој метод на тренингот, подобро е оваа вежба да не се изведува повторно, или, ако е проценето дека прашањето е важно токму за таа група, треба да се најде друг метод за да се одработи.

својата приказна на темата: „Жал ми е...“ (којашто е во врска со минатите војни и моменталната состојба во општеството со прашањето за СсМ).

Описот на методот може да се види во претходната вежба.

Што ми пречи во приказните за војната? Што ми недостига?

Учесниците/учесничките ќе разговараат во помали групи за тоа што им пречи во приказните за војната, а што им недостига. По споделувањето во мали групи, следува разговор во пленум.

Негирање – оправдување – во потрага по вистината

Учесниците/учесничките се делат во три помали групи, кои одделно работат на виден весник обработувајќи еден од следниве обрасци на однесување во соочување со минатото: негирање, оправдување, потрага по вистината. Во текот на работата, учесниците/учесничките, во мали групи, треба да дадат одговори на следниве прашања: Кои се носителите на овој процес? Зошто е одбран ваков пристап? Кои се последиците за општеството поради таквиот пристап?

По завршувањето на работата во мали групи, се претставуваат видните весници од сите три процеси, а потоа следува пленумска дискусија.

Траење: 45-60 минути

Односот на нашето општество кон минатото

Разговор во мали (четири-пет лица) и регионално, национално, старосно мешани групи на темата: Како се однесува вашата средина кон минатото? За кои работи од минатото се зборува/ шепоти/ молчи? Како реагираат луѓето на приказните од минатото? Како се чувствувате вие поради сето тоа? Што ви пречи/недостасува/боли?

Траење: 45-60 минути

Напомена: Ова е една од најсоодветните воведни вежби за работа на темата „соочување со минатото“. Преку неа учесниците/учесничките добиваат можност да ја рефлектираат состојбата во сопственото општество, но и да се запознаат со доминантните механизми за односот кон минатото во другите средини.

Кое однесување кон минатото би било чесно?

Групата се дели на помали групи според национална (или регионална) припадност. Секоја група има задача да направи сиден весник на темата: Што е тоа што треба да се промени во средината каде што мојот народ е мнозински, а би претставувало чесно однесување кон минатото и чекор напред кон помирувањето? Следува презентација на направеното.

Потоа сите сидни весници се поставуваат на видливо место и им се претставуваат на учесници/учеснички што не учествувале во нивната изработка (односно на лицата од другите држави). Со тоа се формираат нови мали групи за другиот чекор на вежбата. Тие го допишуваат на истиот лист, но со друга боја она што мислат дека треба да стои, а не е напишано. Поточно, нивна задача е да ги дополнат сидните весници со она што, според нивното мислење, требало да се направи во тие средини.

Се читаат дополнувањата, а потоа следува разговор во пленум за клучните прашања што се отвораат.

Споредување на работата помеѓу првата и втората група може, исто така, да биде поттикнувачко.

Траење: 1 ч.

Напомена: Многу е важно оваа вежба да биде внимателно воведена, а особено нејзиниот втор дел, кога се дава упатство да се дополни сидниот весник. Понекогаш на луѓето може да им биде непријатно да им допишуваат на сидниот весник, којшто го правеле други (често поради тоа што не сакаат да ги нарушат меѓусебните односи). Затоа е важно да се нагласи дека целта на оваа вежба е да се добие повратна информација („фидбек“), односно конструктивна критика од луѓето што доаѓаат од различни краеве, бидејќи со различни искуства и перцепција на настаните имаме различна претстава за тоа што е корисно да се направи.

Колективни наративи за последните војни

Учесниците/учесничките се делат во помали групи, според државите од каде што доаѓаат. Задачата е да се направи сиден весник што би ги имал основните елементи на доминантните колективни наративи што постојат во нивните општества за војните од деведесеттите.

Потоа следува претставување во пленум и дополнителни појаснувања.

Траење: 1 ч.

Напомена: Пред оваа вежба, неопходно е на учесниците/учесничките да им се објаснат поимот „колективни/историски наративи“ и неговата поврзаност со соочувањето со минатото. Оваа вежба може да биде добар начин за запознавање различни контексти, како и начин накој што етничките заедници се третираат и се опишуваат себеси во однос на непријателските „други“.

Семејни наративи

Сите имаат по 10 минути да размислат и да напишат (како потсетник) наративи што ги слушнале во своето семејство за Втората светска војна и за последните војни од деведесеттите. Помошни прашања: Што се зборува во вашето семејство за Втората светска војна и за последните војни? Од кого сте ги слушнале тие приказни? Дали постоеле и какви се разликите меѓу наративите? Кои биле „наши“ а кои биле „другите“? Кои слики постоеле за „другиот“?

Потоа следува споделување во помали групи (четири-пет учесници).

Пленумската дискусија што следува започнува со еден вид емотивна евалуација, а потоа се прави поврзување на доминантните колективни наративи и наративите на нашето семејство.

Прашања за дискусија:

- Дали постои поврзаност помеѓу наративите од Втората светска војна и последните војни? Која е поврзаноста на семејните наративи со доминантниот наратив во општеството?

Траење: 1-1:30 ч

Напомена: *Како и во претходните вежби, и овде е потребно одредено теоретско предзнаење за поимот и важноста на колективниот наратив. Двете вежби можат да се работат една по друга или одвоени, во зависност од потребите.*

Кога е оправдана војната?

Секој за себе треба да размисли и да ги запише своите издвоени одговори на лист. По одредено време еден по еден пристапуваат до паното, читаат што запишале другите и го залепуваат својот лист.

Следува дискусија во пленум.

На што треба да се сеќава нашето општество?

Учесниците се делат во мали групи.

Прв чекор: изготвување зиден весник на темата: „На што се сеќава нашето општество (од блиското минато)?“

Втор чекор: изготвување зиден весник на темата: „На што би требало да се сеќава нашето општество?“

Следуваат презентации и дискусија во пленум.

Напомена: Дополнување на вежбата може да биде прашањето: *На кој начин?*

Барометар за соочување со минатото

Се одредуваат два пола во просторијата, едната страна претставува максимално согласување со одредена изјава, а другата – максимално несогласување. Кога тренерот/тренерката ќе ја прочита изјавата, учесниците/учесничките се поставуваат физички во барометарот, така што секој ќе застане на она место што го искажува неговото согласување или несогласување со изјавата. (Сите позиции помеѓу двата, противставени пола можат да бидат заземени.) Потоа дел од учениците/учесничките објаснуваат зошто ја зазеле таа позиција. Кратките образложувања на учесниците одат од едниот до другиот крај на барометарот. Важно е да не се осврнуваме на тоа што е кажано од другите, туку да пробаме да го артикулираме сопствено мислење, без да бараме согласување или несогласување од другите лица во барометарот.

Дел од можните изјави:

- Не постои колективна одговорност.
- Би било најдобро меѓународните судови да ги процесираат воените злосторства.
- Не смееме да ги забораваме своите жртви.
- Треба да се прости.
- Вистината е една.

Напомена: Ако некој во барометарот почне да искажува согласување/ несогласување со нешто што е претходно кажано, треба веднаш да се сопре и да се потсети на правилото дека треба да се искаже само личното мислење, без повикување на другите. Барометарот не се модерира и не му се поставуваат дополнителни прашања на оној што говори.

Не треба да се претерува со бројот на изјави, а исто така, ни со бројот на луѓе што се јавуваат за збор откако ќе се прочита изјавата, односно треба да се трудиме барометарот да трае најмногу 30-40 минути, за луѓето да не се заморат стоејќи предолго и, поради тоа, да престанат меѓусебно да се слушаат.

Аквариум за соочување со минатото

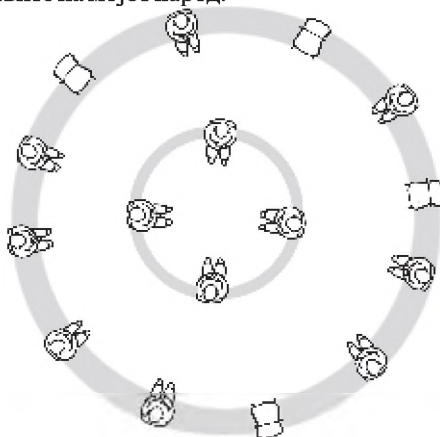
На средината од просторијата се поставуваат четири стола, кои формираат замислен аквариум. На три од столовите седнуваат учесници што сакаат да дискутираат на дадена тема, додека четвртиот стол е резервиран за оној учесник/учесничка што ќе биде повикан/повикана од тројцата. Во текот на вежбата може да говорат само оние што во тој момент седат во „аквариумот“. Кога ќе посака некој да зборува, се приближува до столовите и го допира по рамото оној/онаа на чиешто место сака да влезе во „аквариумот“. Учесникот/учесничката може да ја заврши реченицата, а потоа мора да му/и отстапи место.

Се задава една тема, а учесниците/учесничките што се заинтересирани да разговараат на таа тема го заземаат местото во аквариумот. Главно, се разговара на неколку теми (од три до пет), кои се обработуваат една по една. Кога ќе се заврши разговорот на една тема (или по поминатото време предвидено за тоа), учесниците/учесничките што учествувале во аквариумот се враќаат на своите места, и тогаш се задава нова тема...

Дел од темите за аквариум:

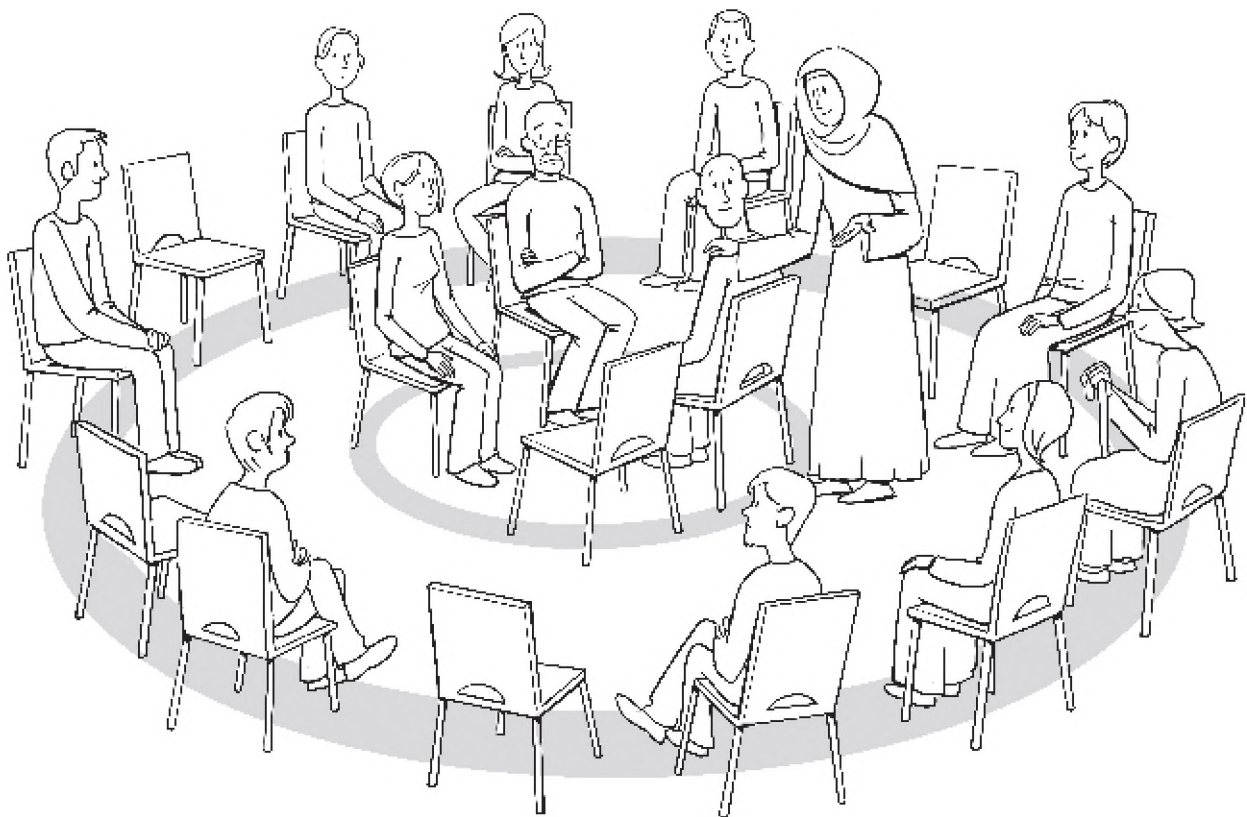
- Вистината е поважна од помирувањето.
- На соочување со минатото треба да се работи меѓу своите.
- Чувствувам одговорност за она што е сторено во име на мојот народ.
- Помирувањето е личен избор.
- Националните идентитети се препрека за помирување.
- Најважна задача на процесот за соочување со минатото е да се осудат воените злосторници.
- Националниот идентитет го одредува односот кон минатото.
- Да се прашуваше народот, ќе немаше војна.
- Секој треба да ја критикува само својата страна.
- Кој е крив за војната?
- Ме болат повеќе жртвите на мојот народ.

Траење: 45 минути.

Напомена: *Методот аквариум е многу добар за поттикнување отворени дискусии во чиј тек се судираат различни гледишта за одредени проблеми. Ако процени тренерскиот тим дека во групата има многу спротивставени ставови што се артикулираат недоволно јасно, аквариумот може да биде корисен за артикулација на различните позиции во групата. Треба да се има предвид дека за некои групи овој метод не одговара, како што не може да одговара во секој дел од тренингот.*

За секоја тема треба да се одвојат барем 10 минути. Бидејќи овој разговор не се модерира, може да биде корисно со учесниците да се направи договор однапред дека по 10 или по 15 минути, дискусијата ќе биде прекината. За да не предизвика фрустрација ова ограничување, важно е на учесниците/учесничките да им биде јасно дека целта на оваа вежба се споделување и разбирање различни мислења, а не дефинирање точен одговор, односно кој има, а кој нема право.

За и против

Учесниците се делат во три мали, мешани групи.

Прв чекор: прашање: Што ќе ни речат оние што се против ваквите средби? Набројување и запишување на големи листови, без дискусија.

Втор чекор: секоја група добива по една тема и пишува причини за и против таа тема. Темите се:

- Да се прости, но не и да се заборави.
- Народот е виновен за војната.
- Тие што војуваа денес работат на помирување

Следува презентација на виден весник од првиот чекор (сите три групи), потоа презентација на вториот чекор, па дискусија во пленум.

Траење: 2 ч.

Напомена: Оваа вежба е осмислена во текот на тренингот за учесници во војната, за коишто прашањето: „Што ќе ни речат оние што се против ваквите средби?“ е многу важно, бидејќи на таков тип средби не се гледа благонаклонето. Кон крајот од тренингот, корисно и инспиративно е да се постави прашањето: Што би им рекле на оние што се против овие собири?

Соочувањето со минатото во моето општество

Учесниците се делат во групи според земјите од каде што доаѓаат. Треба да подготват презентација за состојбата со процесот на соочување со минатото во своето општество, така што ќе одговораат на следниве прашања релевантни за тоа општество.

Помошни прашања:

- Доминантен наратив за последната војна (последните војни) во пет реченици.
- Вашиот став кон доминантниот наратив.
- Која е целта на процесот на соочување со минатото во вашето општество?
- Кои се резултатите од тој процес?
- Кој го турка тој процес (кој презема иницијатива)?
- Кој се спротивставува? Зошто?
- Најважните механизми на СсМ и настаните што имале значаен ефект?
- Што беше болно за општеството во тој процес?
- Постои ли врска помеѓу процесот на СсМ и помирување? (Кој со кого би требало да се помири?)
- Што му недостасува, според вашето мислење, на процесот на СсМ?
- Што можат другите да научат од процесот на СсМ што се одвива во Вашето општество?

Следуваат презентации во пленум и појаснувања.

Јас и помирувањето

На подот се наоѓаат неколку големи листа, а на секој од нив е напишано по едно од следниве прашања:

- Кој е мојот најголем предизвик во помирувањето?
- Со кого и со што треба да се помирувам?
- Кој и со кого треба да се помирува?
- Што и кому можам/сакам/треба да му простам?
- Кој сакам да ми прости, од кого ми треба прошка?

Сите пристапуваат и истовремено ги пишуваат своите одговори или го читаат напишаното. Потоа имаат малку време да погледаат што има на листовите.

Напомена: Вежбата е многу корисна кога е потребно да се фокусираме на себеси и на улогата што ја имаме во општеството, а особено ако во групата постои преголема спремност да се дискутира за општествено-политичките процеси, но не и да се прави рефлексја на сопствената улога и одговорноста. Се разбира дека за овие прашања може да се разговара во пленум или во помали групи, но некогаш е корисно да се затвори просторот за дискусија, а да се отвори простор за преиститување на себеси.

Што можам да направам јас?

На подот се наоѓаат неколку големи листа, а на секој од нив е напишано по едно од следниве прашања/наслови:

- Што можам да направам јас, што би претставувало придонес во СсМ?
- Со кои дилеми се судрувам, кои се моите стравови?
- Кои се моите противници?
- Каде ја гледам мојата поддршка?

Сите пристапуваат и истовремено ги пишуваат своите одговори или го читаат напишаното во тишина. Потоа се одвојува малку време ако сака некој да погледа што има напишано на листовите.

Херои

Се замолуваат учесниците/учесничките да се поделат во мали групи според етничка припадност: Албанци/ки, Срби/нки, Хрвати/ки, Бошњаци/чки, Македонци/ки... Секоја група треба да ги наброи и да ги запише националните херои од својата заедница (без разлика на тоа дали самите, лично, ги доживуваат како такви). Потоа секоја група ги чита „своите“ херои, а ако има потреба, се дава објаснување на недоволно познатите имиња за другите учесници. Потоа следува дискусија во пленум.

Можни прашања за дискусија:

- Како гледате на вашата листа, а како на листите од другите групи?
- „Што мислите за наведените имиња, колку се тие и ваши „херои“?“
- Постои ли некој образец во нашите простори по којшто луѓето стануваат национални херои?
- Како е ова поврзано со начинот на којшто нашите општества се однесуваат кон минатото?
- Зошто е мал на листите бројот на жени?

Трасење: 45 минути.

Втора верзија на вежбата.

Прв чекор: лични херои. Секој за себе размислува и ги запишува хероите од своето детство, а потоа ги запишува оние што му/ѝ се денес херои.

Напомена: Оваа вежба е многу корисна да се разберат доминантниот однос кон минатото, националната историја и колективното сеќавање на нашата територија. Таа дава слика што се вреднува во секое од општествата од каде што доаѓаат учесниците. Многу добро може да послужи за работа на темата „Национален идентитет“.

Втор чекор: формирање помали групи (коишто се составени од учесници/учеснички од различни краеви). Споделување за хероите што се запишани.

Трет чекор: малите групи на голем лист (сиден весник) ги набројуваат хероите од нашите општества.

Четврт чекор: дискусија во пленум, впечатоци, коментари.

Табуа

Целата група заеднички го изработува сидниот весник на темата: Кои табуа се присутни во нашето општество, а се однесуваат на насилното минато?

Откако ќе се запишат сите работи, следува дискусија во пленум со прашањата: Зошто се молчи за овие работи? Зошто е тешко да се зборува за тоа? Кој или што ги прави да бидат табуизирани?

Варијанта: вежбите по ист принцип можат да се изведуваат во мали, мешани групи, но на тоа може да му претходи индивидуална работа: најпрво сите да размислат и да ги запишат своите одговори на лепливи листови („стикери“), а потоа да се групираат во мали групи.

Траење: 45 минути

Меморијализација: споменици

Прв чекор: изготвување сиден весник во пленум: зошто служат спомениците, што им е целта? За кого ги правиме?

Втор чекор: на пано се поставуваат фотографии од споменици од последните војни. Кратка изложба, да можат да ги видат сите учесници.

Трет чекор: разговор во пленум: како ги доживувате овие споменици и некои други споменици за кои знаете дека постојат? Која е нивната порака? Какви симболи содржат? Како придонесуваат за сеќавањето на жртвите? Колку (не) придонесуваат за процесот на помирување?

Траење: 1 ч.

Втора верзија на вежбата

Прв чекор: во помали групи се разговара за функцијата на постојните облици на меморијализација. Се изготвува сиден весник

Напомена: Ако не може добро да се видат на фотографиите напишите од спомениците, тие може да се допишат на листови, кои ќе бидат закачени покрај фотографиите или може да се најде некој друг начин што ќе овозможи учесниците да имаат увид во написите.

на темата: Која потреба ја задоволуваат? Кому („нам“, „ним“, на борците, семејствата од жртвите...) и каква порака испраќаат? Потоа следуваат презентација и разговор во пленум.

Втор чекор: на пано се поставуваат фотографии од споменици направени во чест на последните војни. Кратка изложба, да можат да ги видат сите учесници.

Трет чекор: разговор и изготвување сиден весник во пленум: што ни пречи во постојните начини на одбележување? Зошто? Потоа: што ви се допаѓа кај постојните споменици? Зошто?

Културата на сеќавање пред и по 90-тите

Разговор во пленум за она што ги обележуваше културата на сеќавање пред 90-тите и онаа по војните. Некој од тренерскиот тим ги запишува клучните белези на табла/сиден весник. Потоа следува споделување на дилемите што ги имаме за нив.

Вести од иднината

Се читаат следниве три „вести од иднината“:

1. Здружението на борци од Армијата на БиХ ја поздравила осудителната пресуда на Судот за воени злосторства од БиХ, на командантот на Армијата од БиХ. Здружението истовремено ја осудува изјавата на хрватскиот член од Претседателството на БиХ, којшто ја коментирал пресудата со зборовите: „Оваа пресуда е казна за жртвите, а награда за агресорите“.
2. Денес, делегација на борците од ВРС и УБР од Србија положи венец во Белград на споменикот на жртвите од геноцидот во Сребреница и Приједор, а потоа ги повикаа претставниците на власта да ги поддржат програмите за меѓугранична размена на млади и мировни кампови, кои ги организираат Боречката организација, Организацијата за човековите права и Организацијата на обединетите историчари од Западен Балкан. На поканата се придружија многубројни познати личности од светот на културата и спортот, меѓу кои се и А.Д., Дејан Станковиќ, Един Џенко, Новак Џоковиќ, Данис Тановиќ, Јасмила Жбаниќ, А.Д., Љубиша Самарџиќ, и А.Х. (На местото од иницијалите наведете неколку имиња од тренерскиот тим или од групата.)
3. Здружението ХВИДР од Мостар издаде соопштение во кое објави дека, заедно со Здружението на логораши од Мостар,

Напомена: *Вестите мора да бидат составени така, што да им бидат блиски на групата учесници/учеснички. (Оваа вежба е направена за одредена и многу специфична група на ветерани.) Целта е да промислиме што е тоа што ги спречува луѓето да направат некои чекори со кои би се овозможил напредок во процесот на помирување и изградба на мир во регионот. Исто така, преку вежбата можеме да пробаме да согледаме што можеме да сториме ние лично за ваквите вести да станат реалност.*

успешно ја приведе кон крај кампањата за собирање средства за опремување спомен-соба во знак на сеќавање на жртвите на затворање во логорот Хелиодром, на местото на кое некогаш се наоѓал логорот.

По читањето следува разговорот во пленум: како ги доживеавте овие вести? Како ви звучи сето ова и зошто?

Траење: 30–45 минути

Правда – простување – вистина – помирување¹

Учесниците/учесничките се делат во четири мали групи: правда – простување – вистина – помирување. Задачата е во групите да поразговараат и да подготват презентација на темата: Зошто вие, како правда – простување – вистина – помирување, сте најважни за процесот на соочување со минатото. Потоа, редоследно, групите ги презентираат своите причини и видувања во пленум, а остатокот од групата има можност да им поставува прашања на учесниците од малата група што се однесуваат на нивната презентација. По изведувањето на вежбата е корисна пленумска дискусија, во чиј тек се можни осврти на секој од овие поединечни поими и на нивната поврзаност со нашиот општествен контекст.

Траење: 60 минути.

¹ Оваа вежба ја научивме од Амела и Ранди Пулек-Шанк (Amela i Randy Puljek-Shank).

Правда – простување – вистина – мир

По двајца учесници/учеснички прават двојка што добива задача да биде застапник за еден од поимите: правда, простување (односно милосрдие), вистина и мир. Тоа се четирите елементи за процесот на помирување според Ледерах. Учесниците имаат десетина минути да се подготват и да најдат аргументи зошто е нивниот поим (правда – простување – вистина – мир) најважен за процесот на помирување.

Потоа еден доброволец/доброволка од групата има задача на средината од просторијата да подреди по важност по еден од овие застапници/застапнички на овие елементи (водејќи се од својата процена за приоритетите, од најважниот елемент, кон помалку важниот). Кога ќе ги подреди, на сите им објаснува зошто се одлучил/одлучила за таков редослед. Потоа застапниците на елементите за помирување имаат можност да кажат како гледаат на својата позиција, на кое место сметаат дека би требало да бидат и зошто мислат така.

Ако се располага со доволно време, може да биде интересно уште еден доброволец/доброволка да добие можност да ги нареди елементите по свое гледање, односно да се повтори процесот, но овој пат со други застапници на елементите. На крајот следува кратка дискусија во пленум, на која ќе се зборува за нашите контексти (до каде се овие процеси кај нас, што недостасува, на што се инсистира...).

Траење: 60 минути.

Напомена: Вежбата може да придонесе за подобро разбирање на овие поими, нивното значење и важност, што е особено корисно во контекстите каков што е нашиот, каде што се мешаат и се изедначуваат тие поими или се гледаат како спротивставени. Бидејќи во текот на самата вежба приказната е на едно апстрактно, теоретско ниво, корисно е да се остави време за разговор во пленуми, да се направи осврт на нашиот контекст, бидејќи со контекстуализација се постигнува подобро разбирање на поимите. Препорачливо е по две лица да застапуваат еден поим, бидејќи во процесот на соработка можат полесно да се подготват за вежбата (во некои групи, задачата може да биде претешка за едно лице). Може да биде корисно да се понуди кратко теоретско предавање (на пример, краток инпут за Ледераховото разбирање на овие елементи и неговото толкување на нивната улога во општествените процеси), особено ако се работи за група во која учесниците се збунети околу овие поими. Учесниците немаат јасна слика за овие поими.

Колаж на минатото

Групата се дели на три помали групи. Секоја мала група добива по неколку примероци од различни дневни весници и политички списанија од земјите и регионот. Задача е да се извлечат наслови, текстови, фотографии што на кој било начин се занимаваат со военото минато. Помошни прашања се: Кои теми се поврзани со минатото и на кој начин се говори за нив (Хашки трибунал, воени злосторства, комеморации...). Какви ставови се изнесуваат? Каква е сликата за „другиот“?

Потоа, се презентираат колажите и следува пленумска дискусија за медиумската слика за минатото на територијата од поранешна Југославија.

Траење: 1ч.

Напомена: Вежбата е погодна кога се работи на улогата и одговорноста на медиумите во процесот на соочување со минатото, но може да служи и како воведна вежба за мапирање на состојбата во нашето општество во однос на ова прашање. Оваа вежба има поинаква динамика и метод од другите вежби на оваа тема, па е добра за работа со помлада група, а исто така е добра и во моменти кога треба да се промени динамиката на тренингот, бидејќи, на пример, доаѓа до замор од дискусији или емотивни споделувања.

Кажи го тоа²

Водителот/водителката ги замолува учесниците/учесничките да седнат во круг. Кога сите ќе се сместат удобно, се објаснуваат вежбата и правилата за дискусија. Водителот/водителката го чита првото прашање и дава свој одговор (не подолг од две минути). Потоа на истото прашање одговара следниот/следната, и така во круг. Секој има право на „понатаму“, односно не мора да одговори на прашањето.

Основни правила:

а) Зборувај врз основа на сопствените чувства и искуства, не теоретски или врз основа на одредени ставови.

б) Одговорите треба да се даваат во круг, не со доброволно јавување.

в) Одлуката да не се одговори на некое прашање целосно да се почитува.

г) Нема дискусија за тоа што рекол некој – само слушање.

д) Сè што е речено е доверливо.

Напомена: Целта е да им се овозможи на учесниците/учесничките во сигурен простор да споделат меѓусебно дел од своите чувства и поранешни искуства поврзани со животот во поранешна Југославија. Многу е важно да се внимава на времето при изведување на оваа вежба – да им се остави на луѓето доволно простор за изразување, а сепак, вежбата да не се одолжи.

² Според вежбата „Telling it“ во Mary Fitzduff. Community Conflict Skills. A Handbook for Group Work in Northern Ireland, трето издание, 1997. стр. 20.

Можни прашања (во голем број случаи се доволни две или три прашања за една сесија, во зависност од бројот на учесниците/учесничките, составот на групата итн.):

1. Кога станавте за првпат свесни дека постои разлика меѓу народите што живеат во поранешна Југославија?
2. Што ви говорела вашите родители за да ви ги објаснат проблемите за тоа прашање?
3. Како се чувствувавте кога се распадна СФРЈ?
4. Кога станавте свесни дека војната започна?
5. Дали сте биле некогаш дискриминирани поради вашиот верски или етнички идентитет?
6. Дали сте се чувствувале некогаш посрамени или виновни поради вашиот етнички/верски идентитет?

Прашања за дискусија:

- Како се чувствувавте во текот на вежбата?
- Колку ви беше тешко само да слушате, без правото да прекинете или да реплицирате?
- Дали ве налутија или ве збунува некој изјави?
- Колку ви беше тешко да бидете искрени во текот на одговарањето? Зошто?

Варијанти: Оваа вежба може да се работи во двојки (учесниците/учесничките добиваат исти прашања и на нив одговараат во двојки за време од 10 минути). Потоа се формираат нови двојки и разговараат едни со други во следните 10 минути. Исто така, може да бидат предложени целосно нови прашања од страна на учесниците/учесничките и да бидат искористени за групен дијалог.

Траење: 1:30 ч

Игра на улоги – актери/ки за соочување со минатото

Со помош на тренерскиот тим, групата ги набројува сите општествени групи што се релевантни во јавниот и во политичкиот живот (политичари/ки, новинари/ки, млади, НВО, верски заедници, воени ветерани, просветари/ки итн.). Треба да се набројат многу општествени групи, така што секоја група ја застапува еден/една или двајца/две учесници/учеснички. Потоа учесниците/учесничките избираат која група ќе ја претстават во текот на вежбата, носејќи на градите хартија со име на групата чии „претставници“ се тие самите.

Следува позиционирање во работната просторија, и тоа во однос на поставениот центар, којшто претставува средиште за соочување со минатото во нашите општества. Учесниците/учесничките треба да заземат позиција во однос на тој центар во

зависност од тоа колку мислат дека „нивната“ група се занимава и придонесува за процесот на соочување со минатото.

Секој накратко објаснува зошто ја зазема токму таа позиција, а потоа се отвора дискусија за тоа кој каква улога има (или треба да има) во тој процес.

Траење: 45 минути-1 ч.

Поимник

Обид за појаснување некои поими
што најчесто одат заедно со соочување со минатото

Амнестија

Амнестија (од грчкиот збор *amnestia*, кој значи *заборав*) претставува правен акт преку кој државата ги ослободува сторителите на кривични дела од натамошна правна одговорност и судско гонење и им доделува статус на невини лица. Во контекстот на соочување со минатото, се работи за механизам што е многу критикуван, особено од страна на жртвите и активистите/активистките за човекови права. Тоа не е чудно, бидејќи државата им гарантира на оние што направиле злосторства дека за тоа нема да одговараат пред суд, односно, на некој начин, им се простува за сторените злосторства.

Амнестијата се користи најчесто во ситуации во кои е неопходно да се запре оруженото насилство што подолго време загрозува некое општество, кога се работи за голем број луѓе (кои не е ниту можно, ниту паметно да се процесираат, бидејќи голем дел од заедницата би завршил на суд) или во ситуација кога на општеството му е потребно да го остави минатото зад себе и да се посвети на помирна иднина¹. Амнестијата е чест предуслов во мировните преговори, а често и во поновата историја се случува диктаторски режими да прогласат амнестија пред да заминат од власт, за да се заштитат од идно судско процесирање. Такви се случаите во Аргентина, Чиле, Бразил.

Во Јужна Африка е спроведен специфичен вид амнестија: не колективна, туку за неа аплицирале поединци и била *условена* – ја добивале оние што ќе раскажеле сè што знаат за злосторствата во кои учествувале и ќе докажат дека тие злосторства биле политички мотивирани... Органот што донесувал одлука за амнестија била *Комисијата за вистина и помирување*, што претставува единствен пример таква комисија да има толку широко овластување. Паралелно со Комисијата, функционираше и Јавното обвинителство, коешто водело истрага за злосторствата. Многу сторители против кои се водела интензивна истрага прибегнале кон аплицирање за амнестија за да се спасат од пресуда. Ако сторителот пред Комисијата не ја кажел целата вистина, доделената амнестија не важела за

¹ Исто така, кон амнестија се прибегнува и кога постои потреба да се исправи некое правно насилство од минатото. Што се однесува на регионот од поранешна Југославија, во Србија, во повеќе случаи е прогласувана амнестија за дезертери и приговарачи на совеста (1996-2010). Во Босна и Херцеговина, Хрватска и Македонија се амнестирани учесници во војната, но тие амнестии не ги вклучувале и воените злосторства.

оние злосторства за кои не признал и за нив му се судело. Иако овој пристап е многу критикуван и често доделувањето на амнестија е доживеано како неправедно, она што е постигнато со тие амнестии е откривањето на вистината за тоа што се случило, многу семејства ја дознале вистината како завршиле нивните блиски, а некои успеале дури и да добијат информација за посмртните остатоци.

По шеесетгодишната војна во Мозамбик, која е обележана со морничави мачења и многу други сверства, дури и злоупотреба на деца, коишто завршувале како војници, прогласена е општа амнестија за сите што во текот на војната вршеле нечовечки дела. Можноста за судење на воените злосторства воопшто не е разгледана. А сепак, се чини дека во една таква земја, каде што многу луѓе беа измачени од војувањето, амнестијата беше широко прифатена од луѓето, бидејќи најважно им беше да се посветат на некоја нова иднина. Еден верски лидер вака го објасни односот кон сторителите на кои им претстоеше враќање во заедницата каде што вршеле злосторства:

Покажувањето со прст нема да помогне. Сторителите на злосторства се дел од нас. Ние веруваме дека тие не сакале да одат во војна. Тие се наши синови и сакаме да ни се вратат. Да ги обвиниме, значи да ги оставиме да бидат разбојници².

Амнестијата на злосторства не е популарен концепт, особено не меѓу оние што работат на човековите права, додека принципот на казнување на злосторниците има широка поддршка. Но имам и гласови каков што е гласот на Хелена Кобан, којашто тврди дека на долгорочните интереси на овие ранливи општества често добро им послужувале политиките на амнестирање, помирување и реинтеграција на сторителите³.

Тамара Шмидлинг и Ивана Франовиќ

Етничко чистење

Етничко чистење е термин што во политичкиот и јавниот говор влезе во текот на деведесеттите години од претходниот век, за време на војните во поранешна Југославија, и е поврзан токму со нив. Во најчесто наведената дефиниција за овој термин стои дека етничко чистење е смислена политика на една етничка или религиозна група, на насилен и застрашувачки начин од едно подрачје да отстрани друга етничка или религиозна група. Исто така, се среќава и следново значење: остварување етничка хомогеност во некое подрачје, така што насилно и со застрашување се отстрануваат од тоа подрачје припадниците на некоја друга група⁴. Етничкото чистење балканските насилници го спроведуваа служејќи се со: масовно убивање цивили, силување и сексуална злоупотреба, тортура, бомбардирање/гранатирање градови, прогони, уништување џамии и цркви, одземање имот, носење луѓе во логори и други злосторства.

Во литературата може да се најде дека овој термин потекнува од српскохрватскиот

² Afiado Zunguza, цитирано во Helena Cobban: *Amnesty After Atrocity. Healing Nations After Genocide and war Crimes* (Boulder, London: Paradigm Publishers, 2007), стр. 218.

³ Helena Cobban *Amnesty After Atrocity*.

⁴ Final Report of the United Nations Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), S/1994/674, стр. 33.

јазик. Меѓутоа, балканските насилници не се творци на оваа практика. Таа, за жал, постои со векови назазад. Постојат мислења дека датира и пред новата ера. Во XIX век зад овие злосторства како главни актери се јавуваат државите. Илустративни се следниве статистички податоци за етничко чистење: само во Европа, меѓу двете војни 1,5 милион Грци се „исчистени“ од Турција, 400.000 Турци и околу 100.000 Бугари од Грција, 35.000 Грци и 67.000 Турци од Бугарија. Во текот на Втората светска војна и по неа се „исчистени“ шест милиони Евреи од Европа, 110.000 Романци од Бугарија, 62.000 Бугари од Романија, 1,2 милиони Полјаци од регионот што бил под контрола на Германскиот Рајх, 600.000 луѓе со „сомнителна“ етничка припадност од регионите во коишто живееле во Советскиот Сојуз, помеѓу 14 и 15 милиони Германци од Источна Европа (вклучувајќи ја и Југославија), 140.000 Италијанци од Југославија, 31.000 Унгарци од Чехословачка, 33.000 Словаци од Унгарија, 45.000 турски Кипрани од грчкиот дел на Кипар, 160.000 грчки Кипрани од турскиот дел на Кипар, повеќе од 300.000 Бугари од Турција⁵. Овој список не е конечен.

Џенифер Џексон Прис (Jennifer Jackson Preece) тврди дека целта на етничкото чистење е создавање хомогени или „чисти“ едноетнички држави⁶. Овој термин е индикативен и во дискурсивна смисла, ако се има предвид дека „чистењето“ е процес на ослободување од валканите работи. Според тоа, тој кореспондира со сфаќањето на припадниците на другите етнички и/или верски групи како нешто што валка или загадува.

Ивана Франовиќ

Геноцид

Под *геноцид* се подразбира дело/злосторство со коешто се има намера да се уништи цела (етничка, религиозна, расна или национална) група луѓе. Конвенцијата за спречување и казнување на геноцидот е усвоена со Резолуцијата 260 на Генералното собрание на Обединетите нации на 9. 12. 1948 год., а стапила во сила на 12. 1. 1951 година. Конвенцијата⁷ дава меѓународно правна дефиниција на поимот *геноцид*, според која во геноцид спаѓаат долунаведените злодела, сторени со намера во целина или делумно да се уништи една национална, етничка, расна или верска група со: а) убивање на членовите на таа група; б) предизвикување сериозни физички или ментални повреди кај членовите на групата; в) смислено наметнување услови на живот што би довеле до уништување на групата во целина или делумно; г) воведување мерки со коишто се спречува раѓање деца; д) насилно преместување на децата од една во друга група.

Потписниците на оваа Конвенција се обврзани да го спречуваат и да го спречуваат геноцидот.

Во официјалниот текст на Конвенцијата меѓу дефинираните групи што можат да бидат жртви на геноцид ги нема политичките, иако беше предложено да бидат вклучени.

Геноцидот е, пред сè, планирано злосторство, организирано и координирано, тој никогаш не е неочекуван или спонтан. Го карактеризира изразена асиметрија меѓу моќта и

⁵ Jennifer Jackson Preece: *Ethnic Cleansing as an Instrument of Nation-State Creation: Changing State Practices and Evolving Legal Norms*. Во: *Human Rights Quarterly* 20, 1998: стр. 818-819.

⁶ Ibid.

⁷ General Assembly of the United Nations. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Resolution 260 A (III) of 9 December 1948. Достапно на: <http://www2.ohchr.org/english/law/genocide.htm>.

беспомошност на жртвите. Важна насока за нешто да биде класифицирано како геноцид е постоењето на геноцидни намери, кои се правно најтешко докажливи. Како облик на екстремно уништување, тој е последниот чекор во континуираната деструкција. Според Грегори Стентон (Gregory Stanton), се работи за процес што се развива во осум фази: класификација, симболизација, дехуманизација, организација, поларизација, прогон, истребување и негирање⁸. Фазите се предвидливи, но не се неизбежни. Во секоја од нив, со превентивни мерки, може да се запре процесот, бидејќи не е линеарен. Сите фази продолжуваат да дејствуваат во текот на целиот процес. На самиот чин на истребување му претходи пропаганда на омраза, со која се дехуманизираат одредени групи, се мобилизира пошироката јавност за „заедничкиот непријател“ и се оправдуваат драстични мерки, какви што се одземање граѓански права, прогони и убиства. Нејзината функција е идните жртви на истребување да бидат означени како отпадници/отпаднички, за коишто не важат вообичаените морални норми, да ги претстави како низок вид, кон кој не треба да се има никаков обсер, и треба да бидат лишени од својата суштинска одредница – нивната човечка природа.

Во историјата има многу примери на геноцид. Почнувајќи од геноцидот над Ерменците во почетокот на XX век, па сè до најпознатиот меѓу нив: холокаустот, колонијалните злосторства, геноцидот на крајот од XX век во Руанда и Сребреница.

Терминот *културен геноцид* не е правно усвоен, а подразбира уништување цела една култура на група луѓе. Во историјата постојат многубројни примери на културен геноцид кога трагите на една култура на одредена територија биле системски уништувани. Овој термин не се споменува во Конвенцијата на ОН од 1948 година, иако е опфатен во самата дефиниција, каде што се споменува присилно преселување на деца во некоја друга група. Во поново време, овој термин често се врзува за Тибет и политиката на систематско населување и угнетување на домородното население што ги спроведуваат кинеските власти. Терминот се врзува и за југоисточна Турција, каде што најголем дел од населението се Курди, а сепак им се скратуваат многубројни колективни права. Нам близок пример ни е БиХ, каде што во текот на војната, под контрола на војската на Република Српска, систематски е уништувана културата на Бошњациите, така што џамиите се систематски минирани, дури и надвор од територијата на воени дејства, за што сведочи фактот дека на крајот на војната останала само една несрушена џамија⁹.

Ненад Вукосавлевиќ

Колективно паметење и етнички наративи

Паметењето на поединецот, односно индивидуалните паметења, не се изолирани: секогаш се под влијание на околината/општеството каде што живее поединецот¹⁰, па и под влијание на „колективните паметења“. Морис Халбвакс (Maurice Halbwachs) смета дека индивидуалното паметење не е можно без зборови и идеи, а тоа се инструменти позајмени од општеството¹¹. Затоа, без околината, односно општеството, би немало индивидуални

⁸ Gregory H. Stanton: *The 8 Stages of Genocide*. Genocide Watch, 1998. Достапно на: <http://www.genocidewatch.org/genocide/8stagesofgenocide.html>.

⁹ Џамијата во село Балвине, општина Мркоњиќ град.

¹⁰ Види: Maurice Halbwachs: *On Collective Memory* (Chicago: The University of Chicago Press, 1992).

¹¹ Maurice Halbwachs *Kolektivno i istorijsko pamćenje*. Во: Реџ: списание за книжевност и култура, и општествени прашања, бр. 56.2, стр. 63.

секавања. Исто така, паметењето е дел од личниот, но и од колективниот идентитет.

Колективното паметење е верзија на минатото: онака каква што ја паметат членови на некое општество. Тоа паметење задолжително содржи симболи, наративи и митови. Некои од колективните паметења имаат многу ограничен век, брзо се менуваат или исчезнуваат со смената на генерациите. Но со *етничкото паметење* не е така, тоа е подолготрајно, втемелено во политичките институции и 'одозгора' влијае на општеството¹².

Имено, спротивно на популарното гледиште за нацијата како нешто природно, органско, дадено и исконско, нациите се модерен социокултурен и политички феномен. Бенедикт Андерсон (Benedict Anderson) ја одредува нацијата како „замислена заедница“¹³. Д. Смит (D. Smith) ја смета за комплексна конструкција, која ја сочинуваат меѓусебно поврзани компоненти: етнички, културни, територијални, економски и правно-политички. Поврзаноста со минатото, особено со етничкото минато, за нацијата е од пресудно значење. Меѓусебната солидарност на припадниците на одредена нација е утврдена со заедничките секавања, митовите и традицијата, без оглед на тоа дали имаат или немаат „своја“ држава¹⁴. Идеолошката свест за припадноста на една нација опфаќа „...сложен збир теми за 'нас', 'нашата татковина', 'нациите' ('нашата' и 'нивната'), светот, како и морална национална должност и чест“¹⁵. Главната улога во ширењето на чувството за припадност на една нација во денешно време ја има образовниот систем, но и учеството во ритуалите¹⁶. Следејќи го примерот на „сраснување“ на германската нација по речиси педесет години поделеност на две држави, Питер Слотердајк (Peter Sloterdijk) тврди дека нациите, вакви како што ги знаеме денес, не се ништо друго, туку ефекти на едно сеопшто психоакустично инсценирање, преку кое сраснува она што заедно се слуша, заедно се чита, заедно се гледа на ТВ, заедно се информира и возбудува¹⁷.

Што се однесува на просторот на поранешна Југославија, треба да се има предвид дека терминот *нација* се користи првенствено за етничка група, а не за граѓани на иста држава што имаат ист пасош. Делови од таа група можат да живеат во различни држави.

Во своето славно предавање „Што е нација“, одржано во 1882 година, Ернест Ренан (Ernest Renan) ја дефинира нацијата како духовен принцип што ги претставува заедничкото богато наследство на секавање и денешната согласност и желба да се живее заедно со волја да се одржи вредноста на наследството. Според него, националната идеја се заснова на херојското минато, големите луѓе и славата. Тој мисли дека нацијата е „солидарност од големи размери, составена од чувството на жртва што човекот го претрпел во минатото и онаа жртва која е готов да ја поднесе во иднина“ и дека за националното паметење поголема вредност има тагата, отколку триумфот, бидејќи таа ни наметнува обврски и заеднички труд. Дубравка Угрешиќ забележува дека методот за

¹² Aleida Assmann, *Duga senka prošlosti*: „Kultura sećanja i politika povesti“ (Beograd: Biblioteka XX vek, 2011)

¹³ Види: Benedict Anderson, *Imagined Communities*: „Reflections on the Origin and Spread of Nationalism“ (London, Verso: 1983). Андерсон (Anderson) појаснува дека таа политичка заедница е замислена од причина што ни кај најмалите нации нејзините членови нема да се сретнат, да се запознаат, ниту да слушнат за другите, стр. 5-7.

¹⁴ Anthony D. Smith, *National Identity* (London: Penguin Books, 1991), стр. 15-16.

¹⁵ Michael Billig, *Banalni nacionalizam* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2009), стр. 19.

¹⁶ Асман (Assmann) тврди дека националното паметење се стекнува со учество во ритуалите. Assman, *Duga senka prošlosti*, стр. 268-269.

¹⁷ Peter Sloterdijk, *Der starke Grund zusammen zu sein Sonderdruck*: „Erinnerungen an die Erfindung des Volkes“, 2. Auflage (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1998), стр. 27.

¹⁸ Ernest Renan, *What is a nation?*, во: Homi Bhabha, ur. *Nation and Narration* (London: Routledge, 1990), стр. 19

воспоставување етнички идентитет е: терор со сеќавање, кој не се плаши да ја користи националната мегаломанија, хероизација, митологизација, апсурд, „односно лаги“¹⁹.

Сеќавањата со прераскажување добиваат облик и структура, ги прават стабилни²⁰. Така, националното паметење е создадено од етнички наративи, приказни што се постојано присутни, кои, по правило, ги знаат голем број припадници на нацијата, се пренесуваат од колено на колено, по потреба, со текот на времето, се менуваат (па по потреба, дури и се забораваат), ја опишуваат нацијата, нејзиниот однос кон некој важен историски настан, па дури и нејзините емоции. Тоа се приказни што дејствуваат како сврзувачко ткиво за безброј поединци, кои, веројатно, никогаш нема да се запознаат меѓу себе. Односно, како што вели Сабрина Рамет (Sabrina Ramet): *Заедничка е историската нарација, што ги опфаќа заедничките митови, заедничките јунаци, заедничките предизвици и заедничката омраза. Таа е предуслов за состојбата на националното единство*²¹.

Секоја група има свои наративи, кои го афирмираат чувството на единственост и посебна судбина на таа група. Етничкиот идентитет и етничките наративи прават нераскинлива врска, бидејќи токму тој идентитет се конструира, се приближува и се одржува преку наративите, а нивната спрега помага во дефинирање на границите и разликите меѓу припадниците/припадничките на една етничка група и „другите“, кои се доживуваат како туѓи, непријателски и како опасност за цела група. Наративите се фокусирани на националните страдања, националните херои и дефинирањето на основните вредности и норми со кои нацијата се идентификува и се промовира.

Познавањето на националните и етничките наративи може да биде од суштинска важност за разбирање на причините за насилното минато, но и во работата за градење мирна иднина. Според Џули Чејтин (Julie Chaitin), во периодите на долготрајни конфликти, нациите се стремат да ги научат своите деца дека сопствените наративи се единствено исправни. Така, непријателските наративи во целина се игнорираат или се презентираат како погрешни и неоправдани²².

Спротивставените наративи се особено проблематични и потенцијално опасни во општествата што закрепнуваат од военото минато. Тензијата меѓу нив сериозно го загрозува настојувањето за соочување со минатото и градењето траен мир. Што се однесува, пак, на балканскиот контекст, во целост е точно Тврдењето на Асман (Assman) дека сè додека трае болната асиметрија на сеќавањето и додека двете страни имаат спротивставена перспектива – војната трае²³. Или, да го цитираме Рамет (Ramet): *Тоа не значи дека во мултиетничката држава нарациите мора да бидат изедначени во целост, со што, практично, стануваат истоветни. Туку, за една мултиетничка држава да биде долгорочно стабилна, неопходно е историските нарации од народите во таа држава да бидат исчистени од меѓусебна омраза, меѓусебно обвинување, така што народите од*

¹⁹ Dubravka Ugrešić, *Kultura laži: antipolitički eseji* (Beograd: Fabrika knjiga, 2008), стр. 114.

²⁰ Assmann, *Duga senka prošlosti*, стр. 24.

²¹ Sabrina P. Ramet, *Srpska i hrvatska povijesna naracija*. Во: „Anali Hrvatskog politološkog društva“, Vol. 3, бр. 1, svibanj 2007, стр. 300.

²² Julie Chaitin, *Narratives and storytelling in conflicts and conflict resolution*. Intractable Conflict Knowledge Base Website, стр. 8.

²³ Assmann, *Duga senka prošlosti*, стр. 85.

таа држава нема да усвојуваат нарации во кои се дефинираат како меѓусебни непријатели²⁴.

Ивана Франовиќ и Тамара Шмидлинг

Комисии за вистина

Комисиите за вистина се тела што се основани од страна на владите од оние држави што во далечното или во блиското минато се соочиле со: репресивен и диктаторски режим; оружени судири, граѓански војни и други случаи на тешки и масовни кршења на човековите права. Првите комисии за вистина се основани во осумдесеттите години на XX век во земјите на Латинска Америка, додека за најпозната и највлијателна комисија се смета јужноафриканската Комисија за вистина и помирување (Truth and Reconciliation Commission – TRC), основана во јули 1995 година. Во претходните неколку децении во светот се основани повеќе од 20 комисии за вистина, со различни цели, мандати и општествени влијанија. Во идеални услови, Комисијата за вистина би требало да има целосна поддршка од извршната, законодавната и судската власт, за да може непречено да го извршува својот мандат. Но, во реалноста, комисиите се изложени на разни видови притисок и неповолни општествени и политички околности што им ја отежнуваат работата, а често и го обесмислуваат нивниот суштински придонес, а тоа е *дознавање* и *признавање* на вистината за насилствата од минатото.

Комисиите за вистина се сметаат за едни од главните механизми на **транзициската правда**, а нивните цели се повеќестрани и комплексни. Присила Б. Хајнер (Priscilla B. Hayner) наведува пет основни задачи/цели на Комисијата за вистина: а) да открие, да расветли и официјално да признае кршење на правата во минатото; б) да одговори на посебните потреби на жртвите; в) да има придонес за правдата и одговорноста; г) во главни црти да ја изложи институционалната одговорност и да препорача реформи; д) да го поттикне помирувањето и да ги намали недоразбирањата околу минатото.

Од друга страна, Марта Миноу (Martha Minow) наведува повеќе цели што различни комисии за вистина се обидувале да ги исполнат во помала или во поголема мера: надминување на негирањата и стекнување јавно признавање за злосторството; собирање факти и осигурување на минималното преземање на одговорноста и видливоста на сторителите на злосторствата; запирање, превенција и трансформација на насилството; засилување на базата за демократски поредок; поддршка на легитимитетот и стабилноста на новиот режим; промоција на помирување по должина на линијата на поделбата; промоција на психолошкото оздравување; повторно воспоставување на достоинството на жртвите; казнување, исклучување, посрамување на сторителите на злосторството; оневозможување повторна ескалација на насилство; придонес за градење на меѓународниот поредок, којшто би требало да спречи и да одговори на агресија, тортура и злосторство²⁵.

Најчесто, основањето Комисија за вистина се посматра во однос на можностите и опсегот на **ретрибутивната правда** во одреден општествено-политички контекст, а

²⁴ Sabrina P. Ramet, *Srpska i hrvatska povijesna naracija*, стр. 302.

²⁵ Martha Minow, *Between Vengeance and Forgiveness: „Facing History after Genocide and Mass Violence“* (Boston: Beacon Press, 1998), стр. 88.

нивниот опсег и валидност се споредуваат и се вреднуваат во однос на дострелите што (можат да) ги имаат механизмите на ретрибутивната правда во тоа општество. Затоа е важно да се нагласи дека комисиите за вистина имаат различен фокус, механизми, методологија и процедура од оние комисии што се користат при судските процесирања на осомничените за злосторства и насилство во минатото. Најважната разлика е фокусираноста на жртвите (за разлика од судењата, кои се фокусирани на сторителите на злосторствата) и нивните сведочења во работата на Комисијата за вистина. Овие комисии, главно, ги земаат сведочењата на голем број жртви и преживевани, чијашто анализа има цел да најде основен образец според којшто се смислувани злосторствата, како се наредени, извршени и затскриени. Многу важен елемент во нивната работа се состои во објавување на собраните факти, било преку обемни извештаи, како што беше случајот во Бразил и Аргентина, било преку јавни сведочења – случајот со Јужноафриканска Република. Со тоа жртвите добиваат јавно признание за страдањата што ги претрпеле, па така се спречува понатамошно негирање на злосторствата и минатото, а во одредени судски постапки наодите на Комисијата служат како поттик за почнување постапка против одговорните за злосторствата.

Како и сите други механизми на соочување со минатото, така и основањето комисии за вистина го следат голем број дилеми и контроверзии, од кои најчести се: во каква врска се откривањето на вистината и помирувањето, односно дали доведува вистината до помирување? Колку е втемелена претпоставката дека „копањето по вистината и давањето шанса на жртвите да зборуваат донесуваат исцелително и катарзично искуство“²⁶. Се разбира дека најголемата контроверзност што ја следи Комисијата за вистина се однесува на врската на ова тело со доделувањето **амнестија** на одговорните за злосторства и другите видови насилство во минатото.

Во регионот на поранешна Југославија постои иницијатива за основање регионална комисија, која би имала за цел утврдување на фактите за воени злосторства и други тешки кршења на човековите права направени од 1991 до 2001 год. Зад неа стои коалиција составена од голем број организации на граѓанскиот сектор од поширокиот регион²⁷. Во овој момент не постои можност државите во регионот да ја поддржат оваа иницијатива и да основаат таква комисија, но времето ќе покаже.

Тамара Шмидлинг

Вина и одговорност

Вината и одговорноста се поими што во постјугословенскиот дел од светот многу често се изедначуваат, делумно затоа што луѓето се збунети, но и затоа што замаглувањето на вистинското значење на овие поими е од голема полза за многубројните националистички наративи и митови, па така сме сведоци на обвинувања на цели народи за војни и злосторства, но и затскривање зад цели народи. Најсликовит пример се паролите „Сите сме Ратко Младиќ“, во српска верзија, односно „Сите сме Мирко Норац“, во хрватска, со кои одредени групи луѓе искажувале солидарност со генералите обвинети за воените злосторства пред Меѓународниот суд за воени злосторства во Хаг. Ова

²⁶ Pricilla B. Hayner, *Neizrecive istine: „Suočavanje sa državnim terorom i zverstvima“* (Beograd: Samizdat B92, 2003), стр. 21.

²⁷ За повеќе информации види Koalicije za REKOM: www.zarekom.org.

солидаризирање и величање на обвинетите оди паралелно со негирањето дека злосторствата се направени или, пак, се оправдуваат. Таков пристап придонесува за одржување и хранење на предрасудите и создавање слики за непријателот на сите страни и, се разбира, атмосфера на недоверба и страв. И, дефинитивно, придонесува за создавање атмосфера како што вели Хана Аренд: „Ако сме сите виновни, тогаш никој не е виновен“²⁸.

Уште во четириесеттите години на претходниот век, по Втората светска војна, германскиот филозоф Карл Јасперс (Karl Jaspers), размислувајќи околу прапањата за вината и соочувањето со личната одговорност за нацистичкиот режим и неговите злосторства, потврди дека треба да се разликуваат четири поими за вина²⁹:

1. Кривична одговорност, која ја носат сторителите на злосторството.
2. Политичка вина, која ја носат граѓаните на една држава, бидејќи „секој човек носи дел од одговорноста за својата власт“³⁰, во најмала мера затоа што дозволиле таков режим да постои.
3. Морална вина, која ја носи секој поединец за своите постапки, дури и кога се работи за извршување заповед. Таа зависи од постоењето на совест и каење. Јасперс вели дека морално се виновни „оние што се способни за каење, оние што знаеле или можеле да дознаат, а сепак оделе по патот што во саморасветлувањето го гледаат како заблуда: без разлика на тоа дали лесно ги затворале очите пред она што се случува; или си дозволиле да бидат опиени и заведени; или се купени со придобивките од тоа злосторство; или од страв“³¹.
4. Метафизичка вина, која е заснована на постоењето на солидарност меѓу луѓето со кои ја споделуваме одговорноста за постоењето на неправдата во светот. Јасперс појаснува: „Ако не сторам сè што е во моја моќ да спречам, и јас сум делумно виновен“³².

Во полето изградба на мир, изразот *вина* најчесто се однесува на овој вид од Јасперсовата поделба: виновен може да биде само оној што сторил злосторство (во што се вбројува и давањето наредба за извршување злосторство, соучество, прикривање на сторителот и другите акти дефинирани со закон). Нема колективна вина. Но постои колективна одговорност: одговорност на едно општество/заедница за случувањата во него. Односно, како што запишал израелскиот писател Амос Оз: *Никогаш не верував во колективна вина, и тоа го сметам за монструозен концепт, но верувам во колективна одговорност. Вината и одговорноста, се разбира, се различни концепти. Вината бара искупување, а понекогаш и казна. Одговорност значи потреба од испраќување, поправање или надоместување на штетата нанесена на жртвите од злосторството што го сториле групите или колективите*³³.

Како поединци или поединки, одговорни сме за тоа кој нè претставува во политичкиот живот, какви закони имаме, кои вредности се застапени, каков е односот кон малцинството и маргинализираните групи, колку е достапно образованието итн. И, се разбира, носиме

²⁸ Hannah Arendt, *Kolektivna odgovornost* во: Daša Duhaček i Obrad Savić (уредник), *Zatočenici zla: „Zaveštanje Hane Arent“* (Beograd: Beogradski krug, 2002), стр. 19.

²⁹ Да се види: Karl Jaspers, *Pitanje krivice* (Beograd: SamizdatFreeB92, 1999).

³⁰ Ibid, стр. 21.

³¹ Ibid, стр. 50.

³² Ibid, стр. 22.

³³ Amos Oz, *Krivica i odgovornost*, во: Reč, 9. jun 1999. Достапна на: www.b92.net/casopis_rec/arhiva/oz.html.

одговорност и за војната (што сме сториле да ја спречиме?) и за мирот (што правиме за да обезбедиме живот во мир за себе и за соседите?).

Ивана Франовиќ

Културата и политиката на сеќавање

Политиката на сеќавање поставува идеолошки вредносна рамка за колективно сеќавање. Таа најчесто е производ на доминантна линија внатре во дискурсот на колективното сеќавање на една група, што, пак, е „хегемона слика на минатото, која е наметната од владејачката група“³⁴. На нашата територија, во ретки случаи, има примери на воспоставување алтернативни облици на политиката на сеќавање, кои, главно, вредносно се судираат со доминантните облици. Политиката на сеќавање има цел да ги нацрта хоризонтите на сеќавањето, да ги одреди и да ги именува централните историски настани во сопствената епоха и вредносно да ги дефинира, а со тоа и да артикулира поука за иднината што треба да ја запамети општеството. Затоа, не е толку необично да има различни политики на сеќавање: во општеството во кое постои можност за слободно изразување, постојат јавно изразени различни идеолошки и вредносни определувања. Спротивно на тоа, авторитарните режими не трпат постоење на поинаков дискурс. „Минатото е средство за владеење, бидејќи приказните ги зацврстуваат авторитетите и создаваат социјална смисла“³⁵.

Постојат најмалку два можни начини за поимање на културата на сеќавање. Прв би бил оној што подразбира дека културата на сеќавање е испреплетена и одредена со идеолошки содржини, па според нив би можела да се категоризира. Начинот на употреба на сеќавање за креирање на сегашноста е подреден на интересите по кои се раководаат групите што се актери на сеќавањето.

Ваквото поимање на културата на сеќавање е многу близу до поимот „службена политика на сеќавање“.

Другиот начин на поимање подразбира поголемо оддалечување од самата содржина на политиката на сеќавање и ги опишува начините на сеќавање како општество, како колектив. Различни групи имаат различни доминантни наративи, како поедноставени или воопштени содржини на сеќавање, и со самото тоа различни политики на сеќавање, кои, сепак, можат да припаѓаат на ист културен образец, т.е. на иста култура на сеќавање. Тие обрасци можат без критика да бидат преземени од времето на доминација на поразената идеологија, којашто политиката во сегашно време ја дефинира како штетна и непријателска. Поради тоа, културата на сеќавање во добар дел е независна од политиката на сеќавање. Таа е збир на форми преку кои се спроведува политиката на сеќавање во рамка во којашто можат да постојат спротивставени содржини. Еден пример за тоа би биле спомениците на националните херои од војните во деведесеттите, каде што на различни страни се слават поединци што на другата страна се доживуваат како злосторници. Формата е иста, културниот образец е идентичен, фолклорното оружје е подготвено на ист начин, содржината е изменета, така што злосторниците од едно етничко потекло заменуваат злосторници од друго соодветно етничко потекло. Во вакви рамки, може да се

³⁴ Todor Kuljić, *Kultura sećanja*: „Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti“ (Beograd: Čigoja štampa, 2006), стр. 9.

³⁵ Ibid, стр. 10.

рече дека во земјите на поранешна Југославија, културата на сеќавање е играчка во државна сопственост, која со притискање различно копче исфрла картичка насликана со различни мотиви, од различни автори, но и автори што се школувани на исто место, картичка печатена на ист начин, со ист материјал, иста големина, ист рок на траење и на ист начин консумирана.

Културата на сеќавање сама по себе има само во мала мера, ограничено влијание на политиката на сеќавање, па така, некои алтернативни културни модели, кои отстапуваат од доминантниот модел, како, на пример, комеморација на забранети места³⁶ или читање поезија што ги тематизира воените страдања, можат да бидат преземени и од оние што се заговорници на омраза. Самиот културен образец што се користи не ја одредува содржината на колективното сеќавање.

Ненад Вукосавлевиќ

Лустрација

Лустрација потекнува од латинскиот збор *lustratio*, кој значи прочистување.

Модерното политичко значење на терминот се врзува за еден од начините на кои општествата што трпеле брутални и долготрајни кршења на човековите права, масовни злосторства и слично, можат да се соочат со своето минато и да го надминат неговото тешко наследство. Распространета е дефиницијата дека лустрацијата подразбира скратување на граѓанското право да бидат избирани како политички претставници и/или да имаат државна функција оние што поддржувале или со своето дејствување овозможиле злосторства и кршење на човековите права. Како примери за земји што спроведувале лустрација во функција на расчистување со претходниот режим најчесто се наведуваат земјите на таканаречениот Источен блок: Демократска Република Германија, Чешка, Словачка, Полска.

Стеван Илиќ, професор на Правниот факултет, смета дека лустрацијата е „етичка категорија, а се однесува на утврдување на одговорноста за поддршката на репресивната политика на некој режим. Таа не подразбира и не исклучува други облици на одговорност³⁷. Според зборовите на Жарко Пуховски: *Лустрација не е казнување во судска смисла на зборот, бидејќи, по претпоставка, тоа треба да се врши на други места, предвидени за тоа. Лустрацијата би требало да значи јавна и морална дисквалификација на луѓето што ги поддржувале режимите што носеле зло, а притоа не биле животни загрозуени*³⁸.

Како предност на лустрацијата најчесто се наведуваат нејзината етичка и психолошка димензија, коишто помагаат да се направи разграничување во однос на претходниот историски период, обележен со тешки кршења на човековите права. Таа може да ѝ помогне на новата власт да стекне кредибилитет и легитимитет, да направи јасна дистанца во однос на претходниот режим и да започне нов период, заснован на владеење на демократијата и правото.

³⁶ Места на кои локалната власт не дозволува поставување обележја на постраданите.

³⁷ Stevan Lilić, *Lustracija da ili ne?*. Во: Danas, 06.11.2001.

³⁸ Цитирано кај Sabina Čabaravdić, *Lustracija izostala na Balkanu*. Радио „Слободна Европа“, 23.05.2010, достапни на: www.slobodnaevropa.org/content/tema_sedmice_lustracija/2050239.html.

Најважниот приговор кон процесот на лустрација се однесува на неможноста за утврдување и спроведување јасни критериуми³⁹, на чија основа би требало некој да биде подложен на лустрација. Тешкотија во спроведување на лустрацијата е потпирањето на податоци собрани во периодот на тоталитарниот режим, чија веродостојност и точност е тешко недвосмислено да се утврдат. Како механизам за колективно поврзување на одговорноста, лустрацијата може да биде средство за реваншизам засновано на непроверени и недоверливи информации, па така да зафати и невини луѓе, да го продлабочи јазот меѓу антагонистичките групи, а тоа може да биде фатално за иднината на тоа општество/заедница.

Тамара Шмидлинг

Меѓународен кривичен суд за поранешна Југославија (МКСЈ)

МКСЈ е основан во 1993 година од страна на Советот за безбедност на Обединетите нации, поради појавата на масовни кршења на човековите права и масовни злосторства во текот на војните што се водеа на територијата на поранешна Југославија. Седиштето на судот е во Хаг, Холандија, а е основан како суд *ad hoc*, чие престанување на работата се планира за крајот на 2014 година.

Во надлежност на судот се наоѓаат лица што се најодговорни за осмислување, наредување и спроведување воени злосторства извршени во периодот 1991-2001 на територијата од Босна и Херцеговина, Хрватска, Србија, Косово и Македонија. Обвиненијата се поднесени против повеќе од 160 лица, а фокусот е кон процесирање на оние лица што биле на највисоки воени и државни позиции. Досега повеќе од 60 лица се осудени за злосторства, а против 30 лица сè уште се водат постапки, кои се во различни фази⁴⁰. Обвиненијата против лицата од таканаречениот среден ранг, по завршувањето на работата на Трибуналот, ќе бидат упатени на државен суд за воени злосторства на територијата на поранешна Југославија.

Од самиот почеток на својата работа, Трибуналот предизвикуваше различни реакции во јавноста од земјите на поранешна Југославија. Поддршката од врвот на државите често беше слаба или недоволно отворена и транспарентна. Критиките доаѓаа од различни извори: од оние националистичките, кои во работата на Судот гледаа само закана за сопствениот народ, па сè до оние од правните кругови, коишто сметаа дека за работата на МКСЈ се направени многу големи, дури и непростливи превиди, пропусти и лоши одлуки.

Во Трибуналот за достигнувањата на тоа тело се сметаат: повикувањето на водачите на одговорност (прекинување на традицијата на неказнување за воени злосторства, поврзано со неа); инсистирање на остварување правда за жртвите и овозможување да се чуе гласот на самите жртви; собирање факти за сторените злосторства; развој на меѓународното право; засилување на владеењето на правото⁴¹. Исто така, како успех се наведува и фактот што се извршени сите налози за апсење издадени од страна на МКСЈ. Секако дека Трибуналот направи чекор напред во меѓународното право признавајќи ги силувањето и сексуалното насилство во војна како еден вид тортура, односно воено злосторство.

³⁹ Во Србија има закон што никогаш не е применет поради таа причина.

⁴⁰ Податоци од официјалната интернет-страница на МКСЈ: www.icty.org/sections/OMKSJ.

⁴¹ Според наводите на интернет, страницата на MKSJ, www.icty.org/sid/324.

Критиките на работата на Трибуналот се однесуваат на: перципирана политичка пристрасност врз основа на наводни етнички предрасуди, задоцнета и недоволна комуникација со јавноста во постјугословенските држави, незадоволство од казнената политика (особено изразено помеѓу преживеаните жртви на војната, коишто многу казни ги сметаа за неадекватни и прекратки); изоставање на придонесот за демократска трансформација на општествата во регионот на поранешна Југославија; бавност во работата и изложеност на различни политички влијанија.

Тамара Шмидлинг

Места на сеќавањето и меморијализација

Под *места на сеќавање* се подразбираат местата на коишто се страдало, но и местата што се изградени и/или уредени со цел да се зачува сеќавањето на страшните настани од минатото.

Меморијализација, во потесна смисла на зборот, е обележување на јавниот простор со материјални потсетници (споменици, музеи, спомен-плочи итн.) на важни настани од минатото, односно на централните историски случувања или на лица важни за контекстот на географскиот простор во кој се наоѓаат. Во поширока смисла, таа опфаќа и други форми на материјализација на јавното сеќавање: културно творештво (литература, филм, ликовна уметност, музика итн.), одбележување спомен-ден, комеморација и други форми што имаат цел да се зачува сеќавањето за некои и за нешто. Меморијализацијата има цел да го материјализира колективното паметење за времето во коешто настанало и се изградило идно колективно сеќавање на одредени историски случувања и период.

Меморализацијата е институционализирана форма на сеќавање што го рефлектира доминантниот историски дискурс и, со својот облик, одредува припаѓање на една култура на сеќавање на поднебјето и времето во коешто припаѓа.

Спомениците претставуваат материјална трага, резултат на политиката на сеќавање. Тие се плод на доминантниот дискурс и се создаваат со политичка волја, ангажирајќи и/или консултирајќи процес на осмислување, сведоци, жртви, уметници/уметнички, политичари/политичарки и широката јавност.

За разлика од нашите јазици, во германскиот јазик постојат различни термини за споменици што се подигнати во име на сеќавањето на одредени достигнувања и/или заслужни личности – *Денкмал*⁴², и споменици чија улога е да потсетат и да опоменат за страшните настани – *Махмал* (*Mahnmal*)

Ненад Вукосавлевиќ

Простување

Простувањето е поим што предизвикува најмногу контроверзии, особено во случаите кога станува збор за насилство од големи размери, па дури и геноцид. Во најмала рака, се работи за концепт за кој не постои консензус што подразбира точно ни во т.н. стручна јавност. Често се изедначува со помирувањето. Едни тврдат дека без простување нема

⁴² Во буквален превод, *denk-mal*, значи „мисли!“ (*denken* = *misliti*).

помирување и траен мир, други сметаат дека да се очекува простување од оние што претрпеле големи страдања е неморално и невозможно, а трети го сметаат за исклучително религиозен концепт, кој е применлив во религиозните заедници итн.

Интересно е тоа што не може да се каже дека простувањето како концепт е разјаснето, иако во религиите има вековна традиција, а за некои е и темелна вредност; барем во монотеистичките: јудаизмот, исламот и христијанството, кои тргнуваат од самото разбирање на Бог, којшто е милостив и простува. Во Куранот, простувањето се споменува во многу ајети, во христијанството постои верување дека простувањето нè приближува до Бога, а во јудаизмот способноста да се прости спаѓа меѓу божјите квалитети. Поради тоа, овие религии имаат голем потенцијал за промоција на концептот за простување. Меѓутоа, може да се стекне впечаток дека во религиите концептот на простување, несомнено присутен, се применува селективно кога се во прашање оние што се доживуваат како непријатели, односно како неверници. Уште една критика на овој религиозен концепт на простувањето е тоа што тој, од друга страна, лесно може да стане средство со кое, по потреба, се смируваат и се пацификуваат верниците што би можеле да се побунат за некоја неправда⁴³.

Барањето прошка и извинување често се изедначуваат. Јохан Галтунг (Johan Galtung), на нему својствен, едноставен начин, објаснува во што е разликата:

Се извинувам. = Би сакал/ла да го немав сторено тоа и ветувам: нема да го повторам.

Го прифаќам твоето извинување. = Ти верувам, одиме натаму.

Те молам, прости ми. = Те молам ослободи ме од чувството на вина кон тебе. Ти простувам. = Со ова те ослободувам од чувството на вина кон мене⁴⁴.

Притоа, Галтунг споменува дека сторителот, на некој начин, мора да го заслужи простувањето. Миноу (Minow) смета дека простувањето без добра причина значи прифаќање на деликтот и девалвација на себеси⁴⁵. Често за предуслов се смета искреното каење. Најверојатно, тешко е да му се прости некому што не се кае за сторените злосторства, додека простувањето е веројатно ако сторителот се кае. Тоа важи за случаите каде што ситуацијата е црно-бела, односно кога самите ја перципираме како црно-бела: жртвата е жртва, сторителот е сторител (таквата поделба ги чини животот и расудувањето поедноставни). Меѓутоа, често контекстот е малку или повеќе комплексен, па може да се случи сторителот претходно да бил жртва на сегашната жртва или има перцепција дека бил жртва бидејќи членовите на групата на којашто ѝ припаѓа биле жртви, или бил присилен да направи злосторство, или не бил свесен дека неговото дејствување ќе има такви последици, односно не му била намерата да чини зло, но сплетот на околностите бил таков, и така натаму. Дури и во овие ситуации, кога се работи за ужасно насилство и/или големи загуби, може да биде сосема разбирливо жртвата да не може да прости.

Многумина простувањето го разбираат како процес што се случува меѓу жртвата на насилството и сторителот. Меѓутоа, Ендрју Ригби (Andrew Rigby) тврди дека се работи за личен процес што не бара учество на оние што сториле злосторство, односно сторителите

⁴³ Да се види: Marc Gopin, *Forgiveness as an Element of Conflict Resolution in Religious Cultures: Walking the Tightrope of Reconciliation and Justice*. Во: Mohammed Abu-Nimer, ur. *Reconciliation, Justice and Coexistence: Theory and Practice* (Lanham: Lexington Books, 2001): 87-99.

⁴⁴ Johan Galtung, *After Violence, Reconstruction, Reconciliation, and Resolution: „Coping with Visible and Invisible Effects of War and Violence.“* Во: *Mohammed Abu-Nimer*, ur. *Reconciliation, Justice and Coexistence*, стр. 7.

⁴⁵ Martha Minow, *Between Vengeance and Forgiveness*, стр. 17.

не мораат да знаат за него⁴⁶. Неговото разбирање на простувањето е малку „пошироко“. За него тоа е процес што се случува кога луѓето, заради својот мир, наоѓаат начин да излезат на крај со своите загуби, кога се готовни да го продолжат животот, да го остават минатото и да забораваат на желбите за одмазда. Тој смета дека е потребно да помине некое време за луѓето да почнат да развиваат капацитет за простување, и најпрво да му „простат на минатото“, во смисла на надминување на старата омраза и желбата за „израмнување на сметките“ и, како што капацитетот расте да му простат на „другиот“, откривајќи знаци на човечност во оние што ги мразеле и ги презирале. Односно, Ригби (Rigby) тврди: *Во центарот на овој тежок процес, лежи способноста да се направи разлика меѓу сторителот и неговите дела, а ова повторно бара препознавање на човечноста кај другиот, колку и да е тоа тешко. Токму во тоа препознавање на себеси и другиот како човечко суштество лежи семето за заедничка иднина*⁴⁷.

Со тоа, простувањето е процес што оди паралелно со помирувањето, односно делумно и се совпаѓа со него, бидејќи, како што вели Уго Влаисавлевиќ: „Помирувањето е давање човечки лик на чудовиштето“⁴⁸.

Ивана Франовиќ

Помирување

Помирувањето е еден од основните поими што се користат во контекст на работата на соочување со минатото. Исто така, станува збор за термин што предизвикува несогласување и контроверзија, како меѓу теоретичарите/теоретичарките така и меѓу практичарите/практичарките, т.е. активистите/активистките низ светот што дејствуваат во општества што закрепнуваат од масовни кршења на човековите права од минатото. Како што забележува Дејвид Блумфилд (David Bloomfield), општопризната е важноста на овој концепт, додека во исто време постои големо несогласување за тоа што значи навистина помирувањето и на кој начин е поврзано со другите концепти и процеси, какви што се правдата, изградбата на мир, демократијата и политичкиот развој⁴⁹.

Првата дилема се однесува на самиот концепт на суштината на помирувањето – дали станува збор за процес или за конечен резултат на различни процеси во општеството? Ако го сфатиме помирувањето како процес, следното прашање ќе биде што вклучува тој процес и во која временска рамка се наоѓа? Сфатено како резултат, односно како крајна состојба по некои процеси, прашањето за помирувањето отвора нови дилеми за тоа како изгледа едно „помирено општество“, како знаеме дека целта е постигната, како можеме да го измериме нивото на помирување и, воопшто, како е реално да се поставува такво нешто како цел?

Другата група прашања се наоѓа во врска со вредносното сфаќање на концептот и

⁴⁶ Andrew Rigby, *Forgiving the Past: paths towards a culture of reconciliation*. Paper presented at the IPRA Conference. Tampere, Finland: August, 2000.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Ugo Vlaisavljević, *Pomirenje kao najveća potreba i najveća opasnost*. Предавање што е одржано во Благај БиХ, на 19.6.2011 во рамките на програмата: „Korak dalje u izgradnji mira. Vrednosti i prakse“. Да се види документацијата од модулот: „Treba li nam pomirenje? Mogućnosti, prepreke, izazovi.“, Центар за ненасилна акција, 2011 год.

⁴⁹ David Bloomfield, *On Good Terms: Clarifying Reconciliation*. Во: Berghof Report бр. 14, октомври 2006, стр. 3.

процесот на помирување – дали е тоа навистина неопходен предуслов за политичко закрепнување и демократски развој на поделените општества? Дали може со ист успех да се примени и на интерперсонално и колективно ниво? Мора ли да се вклучи како задолжителен елемент и контроверзниот поим *простување*? Се случува ли помирување и покрај дознавањето на вистината и достигнувањето задоволителен степен на правда за жртвите на различни насилства од минатото?

Разбирањето на концептот на помирувањето, кој е близок со контекстот на изградба на мир, става акцент на градењето на односот во општеството во коешто постојат остри линии на поделба. Џон Пол Ледерах (John Paul Lederach) го разбира помирувањето како процес што гради и се труди да ги залечи „направените рани на животот и односот меѓу поединците и во пошироката заедница“⁵⁰. Процесот на помирување е насочен кон иднината. Според Ледерах, основна задача и главниот придонес на помирувањето е „трагање по иновативни начини да се даде време и место во рамките на различни нивоа од погодената популација, за интегрирање, прифаќање и однос со болното минато и неопходноста од заедничка иднина, како средства за соочување со сегашноста“⁵¹. Тој, исто така, смета дека процесот на помирување содржи четири основни елементи, кои се меѓу себе поврзани и влијаат еден на друг: мир, правда, вистина и милосрдност/простување⁵².

За помирувањето најчесто се мисли дека е комплексен процес, кој опфаќа четири меѓусебно поврзани главни инструменти: процес на зацелување на раните кај преживеаните, некој облик на казнена (*ретрибутивна*) или закрепнувачка (*ресторативна*) правда, трагање по вистината и нејзиното јавно признавање и *репарација*⁵³. Иако во преосмислувањето и концептуализацијата на поимот *помирување* преовладува мислењето дека е неопходно овие елементи да бидат добро поврзани и согласни едни со други, па во тој случај помирувањето што промовира став „што беше – беше“ никако не може да биде добар пристап во тешко ранетите држави. Сепак, примери од терен од различни делови на светот покажуваат дека постои постојана затегнатост меѓу овие четири елементи. Во многу држави, вклучувајќи ја Босна и Херцеговина, во јавниот простор се водат жестоки дискусии за тоа дали е за општеството поважна вистината или помирувањето; дали приматот треба да биде правда или мир; треба ли помирувањето да биде иницирано од страна на државата и нејзините институции (таканаречен пристап „од горе надолу“) или треба да почне од самите граѓани/граѓанки како главни актери во овој процес (таканаречен пристап „од долу нагоре“). Особено жестоки реакции помеѓу некои жртви предизвикува јавното прокламирање на помирувањето како процес што се стреми кон хармонија меѓу спротивставените групи и/или на процес што инсистира на простување како услов над сите услови за мирољубива коегзистенција во иднината.

Согледувајќи дека таквите поставки можат да бидат тешкотија за овој многу важен процес, Блумфилд (Bloomfield) предлага разликување на помирувањето како *процес на повторно градење односи*, којшто се одигрува на интерперсонално ниво и вклучува комплексни психолошки механизми, од *политичкото помирување*, коешто тој го одредува како „прагматичен, помалку амбициозен процес, кој вклучува развој на ефективни

⁵⁰ John Paul Lederach, *Civil Society and Reconciliation*. U: C. A. Crocker i dr., ur. *Turbulent Peace: The Challenges of Managing International Conflict* (Washington D.C.: USIP, 2001), стр. 842.

⁵¹ John Paul Lederach, *Building Peace: „Sustainable Reconciliation in Divided Societies“* (Washington: U.S. Institute of Peace, 1997), стр. 35.

⁵² Да се види: Lederach, *Civil Society and Reconciliation*.

⁵³ Да се види: David Bloomfield, *Teresa Barnes i Luc Huyse*, ur. *Reconciliation After Violent Conflict: A Handbook* (Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2003).

политички и општествени односи⁵⁴. Политичкото помирување, според него, не бара простување ниту заемна љубов меѓу поранешните непријатели, туку започнува со минимален соживот и, „постепено негувајќи го основното почитување на новите институции и поранешните непријатели, има цел да развие навикки за заедничко управување со општествените и политичките процеси и институции⁵⁵.

Според Дан Бар-Ону (Dan Bar-On), концептот на помирување се базира на уверувањето дека освен правниот политички договор, којшто доаѓа одозгора-надолу, неопходен е и едукативен и социопсихолошки процес одоздола-нагоре, низ кој ќе дојде до отстапување од довчерашните омразени непријатели, од желбата за одмазда, недовербата и болката, како и од идентитетот што настанал во текот на конфликтот. Се очекува новите идентитети да се создаваат заедно со новите врски меѓу поранешните непријатели и да се навратат на корените на конфликтот, а не само на несреќниот резултат. Со тоа се намалува опасноста од обновување на насилството. Бар-Он (Bar-On) му посветува внимание и на тоа дека секој конфликт има сопствена биографија и дека е многу тешко да се преведе постконфликтно искуство од еден во друг контекст. Тоа повлекува потреба од постојано преиспитување во која мера е она што се однесува на еден контекст релевантно во друг⁵⁶.

Тамара Шмидлинг

Негирање

Според зборовите на Стенли Коен (Stanley Cohen), авторот на книгата *Состојба на негирање* (Stanje poricanja): *Да се знае за злосторствата и страдањата*, најчеста употреба на терминот „негирање“ се „однесува на зачувување на општествените светови во кои некоја непожелна ситуација (настан, состојба, феномен) не се признава, се игнорира или се претставува како да е нормална“⁵⁷. Други автори, како Евијатар Зерубавел (Eviatar Zerubavel), го користат терминот „заговор на молчење“, за да ја опишат ситуацијата во којашто „луѓето колективно игнорираат нешто за што сите се одделно свесни“⁵⁸. Тоа молчење и тишина, по масовни злосторства, имаат свои различни актери и интереси. И жртвите и сторителите, од различни причини, можат да посакаат нормализирање на своите животи по масовните злосторства. Сторителите намерно го поддржуваат, го создаваат и го одржуваат молчењето за, од една страна, да ги избегнат последиците (правните и сите други) за стореното, а од друга страна, да го задржат својот човечки лик, и покрај сверските дела што ги сториле. Жртвите сакаат да ја зачуваат својата човечност и покрај страдањето, понижувањето и дехуманизацијата што ги преживеале. Набљудувачите молчат затоа што тоа ги ослободува од сопствената одговорност за пасивноста во процесот на подготовка и реализација на злосторството⁵⁹.

⁵⁴ David Bloomfield, *On Good Terms: Clarifying Reconciliation*, стр. 29.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Да се види: Dan Bar-On, *Reconciliation revisited*: „For more conceptual and empirical clarity“. Predavanje u Centru za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu, 2005. Достапно на: www.war-crimes-genocide-memories.org/fajlovi/lectures/02_lectures_danBarOn.pdf.

⁵⁷ Stanley Cohen, *Stanje poricanja*: „Znati za zlodela i patnje“ (Beograd: Samizdat B92, 2003), стр. 89.

⁵⁸ Eviatar Zerubavel, *The social sound of silence*: „Toward a sociology of denial“. Во: Efrat Ben-Ze'ev, Ruth Ginio and Jay Winter, ur. *Shadows of War: A Social History of Silence in the Twentieth Century* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2011), стр. 32.

⁵⁹ Да се види: Dan Bar-On, *The Indescribable and the Indiscussable*. *Reconstructing Human Discourse after Trauma* (Central European University Press, Budapest, 1999).

Поединци, групи или цели општества и држави се наоѓаат во состојба на негирање тогаш кога им се даваат „информации што се многу непријатни, заканувачки, што не е можно во целост да се прифатат или отворено да се признаат како точни. Затоа тие, на некој начин, се потиснуваат, се оспоруваат, се туркаат настрана или поинаку се интерпретираат. Понекогаш дел од информациите се „регистрираат“, но импликациите: когнитивни, емоционални, морални – се избегнуваат, се неутрализираат или се рационализираат“⁶⁰. Ако сме истовремено за нештото свесни и несвесни, тоа подразбира одредена доза на негирање⁶¹, а поединци и цели општества можат да бидат во состојба „во којашто истовремено знаат и не знаат“⁶².

Во зависност од тоа што се негира, Коен (Cohen) ги дефинира трите видови негирање. *Буквално* негирање е она кога не ги признаваме фактите, кога тврдиме дека нештото не се случило, без разлика на тоа дали не знаеме навистина ништо за настанот, промислено лажеме или, пак, се работи за несвесен одбранбен механизам. *Негирање на толкувањето* е кога прифаќаме одредени факти, но им даваме друго значење или користиме еуфемизми, па, на пример, тврдиме дека немало етничко чистење, туку луѓето сами си отишле, никој не ги натерал; или кога страдањето на цивилите го нарекуваме колатерална штета. *Со негирање на импликациите* прифаќаме одредени факти дека нешто се случило и толкувањето што се случило, но одбиваме да прифатиме дека тоа има некаква врска со нас, користејќи ги изговорите; „Обичен човек не може да влијае на тоа“, „Некој друг ќе се погрижи за тоа“ и слично, како, на пример, кога ни е познато дека во производството на патики што ги купуваме и ги носиме, експлоатирани се деца, коишто имаат нехумано работно време, немаат адекватно здравствено осигурување, немаат можност за школување, но ние, сепак, продолжуваме да ги купуваме тие патики, бидејќи тоа нема врска со нас или ние „тоа никако не можеме да го промениме“⁶³.

Важно е да се разбере дека колективното негирање е секогаш *општествено конструирано*. Прифаќањето колективно молчење е генерирано со раширено чувство на срам, болка или страв, а групниот притисок што се создава од ситуацијата за заедничкото учество во „заговорот на молчење“ е многу ефикасно средство во спречување незгодни и несакани прашања. Парадоксално, колку повеќе луѓе учествуваат во тој заговор на молчење (односно се преправаат дека не знаат нешто што е општопознато), толку е поголема веројатноста молчењето да „опстојува“, а негирањето ќе биде подолготрајно. Коен (Cohen) наведува дека интервенцијата, односно нарушувањето на состојбата на негирање, е малку веројатна ако: одговорноста е проширена (односно ако повеќе луѓе посредно или непосредно сведочат за некој настан, па одговорноста за реагирањето се префрлува од една на друга личност); кога не сме во состојба да се идентификуваме со жртвата (бидејќи жртвата е од друга етничка група, раса, вероисповед; односно перципирана како помалку вредна или, во процесот на дехуманизација, ѝ се одземени човечките особини); кога не сме во состојба да замислиме успешна интервенција (односно кога секој напор за тоа прашање ни се чини јалов и бесмислен)⁶⁴.

Сепак, како што наведува Џеј Винтер (Jay Winter), молчењето за некој настан никогаш не трае вечно, а „неискажаното и неискажливото ретко остануваат фиксирани“⁶⁵.

⁶⁰ Cohen, стр. 23.

⁶¹ Zerubavel, стр. 32.

⁶² Cohen, стр. 27.

⁶³ Ibid, стр. 30-33.

⁶⁴ Да се види: Cohen, стр. 40.

⁶⁵ Jay Winter, „Thinking about silence“. Во: Efrat Ben-Ze'ev, Ruth Ginio and Jay Winter, ur. *Shadows of War: A Social History of Silence in the Twentieth Century* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2011), стр. 23.

Колективното молчење неминовно се распаѓа, под влијание на различни фактори, какви што се едноставното течење на времето, промената на општествено-политичките односи, но и дејствувањето на таканаречените „агенти на паметење“, коишто во јавната сфера инсистираат на отворање одредени чувствителни прашања и се истрајни во тоа, понекогаш и со децении.

Тамара Шмидлинг

Репарации

Репарациите⁶⁶ во контекст на транзициската правда, односно соочувањето со минатото, претставуваат механизам со којшто се врши обесштетување на цивилните жртви чии човекови права се тешко нарушени од страна на власта. Нивната цел е постигнување правда за жртвите.

Во нашиот регион овој механизам не успеа да заживее. На пример, во Србија, каде што не постои програма за репарација, жртвите се обидуваат да го остварат своето право на обесштетување преку судски постапки против Република Србија, „повикувајќи се на одговорноста на државата за актите на припадниците на нејзините вооружени сили“⁶⁷. Овие постапки, главно, ги иницираат организациите за човекови права во име на жртвите, додека жртвите, самостојно, ретко се впуштаат во тужби - „поради страв, недоверба во судовите и заради скапите услуги на адвокатите“⁶⁸.

Правото на обесштетување на жртвите е одредено со Резолуцијата на ОН бр.60/147, со која, помеѓу другото, се дефинирани облиците на обесштетување, но и самиот термин „жртва“, на кој се однесува обесштетувањето. Според тоа, жртви се личностите што:

...поединечно или колективно претрпеле штета, вклучувајќи физичка повреда или ментално оштетување, душевна болка, економска загуба или значително намалување на своите основни права преку дела или пропусти што претставуваат тешко кршење на меѓународниот кривичен закон или тешко кршење на меѓународното хуманитарно право. Таму каде што е применливо и е во согласност со домашните закони, терминот „жртва“ го опфаќа и потесното семејство или членовите што се под старателство на личноста што е директна жртва, како и личности што претрпеле повреди при обидот да ја заштитат жртвата или да спречат виктимизација“⁶⁹.

Облиците на обесштетување на жртвите се:

- **реституција**, којашто би требало да овозможи, во кое и да било време кога е можно, враќање во ситуацијата пред кршењето на правото: враќање на слободата, уживање на човековите права, идентитетот, семејниот живот и државјанството, враќање во местото на живеење, враќање на работа и враќање на имотот;

⁶⁶ Англ. reparation = отштета, надоместување на штетата.

⁶⁷ Nataša Kandić, ur. *Materijalne reparacije za povrede ljudskih prava u prošlosti*: Praksa sudova u Republici Srbiji Beograd: Fond za humanitarno pravo, 2011), стр. 3.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law. UN General Assembly Resolution 60/147 of 16 December 2005.

- **компензација** (надоместување на штетата), којашто би требало да биде обезбедена за секоја економски проценлива штета, а тука спаѓаат: физички и ментални повреди, изгубени можности за вработување, образование и социјални давачки, материјална штета и губење на заработката, губење на работната способност, морална штета, трошоци што настанале при правното застапување, лечење, психосоцијална помош;
- **рехабилитација**, којашто би требало да ги опфати здравствената и психолошката помош, како и правната и социјалната;
- **сатисфакција**, која би требало да е составена од мерки со кои ефективно се прекинуваат континуираните повреди, верификација на фактите и објавување на целосната вистина во јавноста, потрага по исчезнатите, официјална декларација, со којашто на жртвата и на нејзините блиски им се враќаат достоинството, репутацијата и правото, јавно извинување, кое опфаќа препознавање на фактите и прифаќање на одговорноста, судско и административно казнување на сторителите, комеморација и оддавање почест на жртвите итн.
- **гаранции за неповторување**, кои ги сочинуваат оние мерки што би придонесле за превенција.

Ивана Франовиќ

Закрепнувачка (ресторативна) правда

Закрепнувачката (ресторативната)⁷⁰ правда е концепт во кривично-правниот систем што се развива забрзано, почнувајќи од седумдесеттите години на XX век. Заснован е на традицијата на племенските и староседелските заедници во Африка, Северна Америка, Австралија и Нов Зеланд, а елементите на концептот *закрепнувачка (ресторативна) правда* се стари сигурно колку што се стари и првите човекови општествено-политички заедници. Концептот е заснован врз критика на класичниот модел на казнена (ретрибутивна) правда⁷¹, според којшто вршењето кривично дело првенствено претставува повреда на дадена правна норма на државата, односно на нејзиниот кривично-правен систем, и таа норма треба да се заштити со казнување на сторителот. Процесот на закрепнувачка (ресторативна) правда, спротивно на тоа, почива на уверувањето дека кривичното дело не е само повреда на законските прописи туку е, пред сè, на основните права на жртвата и вредностите на заедницата/општеството. Поради тоа, големо внимание ѝ се посветува на потребата и жртвата да се вклучи во процесирање на кривичното дело, хумано да се постапува со сторителите и да ѝ се даде можност на заедницата да учествува во процесот на поправање на штетата и рехабилитација, ресоцијализација на сторителот, но и на неговите жртви.

Поимот *закрепнувачка (ресторативна) правда* различно се толкува, така што постојат повеќе дефиниции за него. На пример, Тони Маршал (Tony Marshall) наведува дека закрепнувачката (ресторативната) правда е „процес во којшто различните страни имале дел во одредено кривично дело, заедно да решаваат како ќе се справат со

⁷⁰ Од англискиот збор *reparation*, со значење на: обновување, оживување, оздравување.

⁷¹ Од англискиот збор *retribute*, со значење на: возвраќање, казнување.

последниците од тоа дело и неговите импликации во иднина⁷².

Закрепнувачката (ресторативната) правда се заснова на четири принципи: „1) принцип на персонализација, т.е. сфаќање на кривичното дело, пред сè, како повреда на луѓето и меѓучовечките односи; 2) принцип на поправање на штетите настанати со кривичното дело; 3) принцип на учество (сторител, жртви и поширока заедница); 4) принцип на реинтеграција“⁷³.

Во денешно време, принципите на закрепнувачката (ресторативната) правда се применуваат во голем број земји низ светот, во различни контексти и со делумно различни сфаќања на приоритетот внатре, во концептот (дали е поважен самиот ресторативен процес или вниманието треба да се насочи кон резултатите од тој процес). ОН и другите меѓународни организации го препорачуваат користењето на овој концепт, кој може да има примена во широк спектар на општествени проблеми: од проблеми со малолетничка деликвенција, до закрепнување и изградба на мир во некои поделени општества што искусиле војни, масовни злосторства и геноцид. Во контекст на таквите општества, примената на концептот на *закрепнувачката* (ресторативната) правда може да биде од големо значење, особено кога се има предвид дека овој концепт не заговара утврдување или отфрлање, туку прифаќање одговорност од страна на сторителите за злосторствата што ги сториле, како и обид за поправање на штетата од злосторството на жртвите и на целата заедница. Закрепнувачката (ресторативната) правда, исто така, ја зголемува можноста за активно учество на сите заинтересирани и за меѓусебно разбирање на жртвите и сторителите.

Овој концепт често е критикуван како процес што води кон избегнување на казната за сторените дела, која заговорниците на закрепнувачката (ресторативната) правда ја отфрлаат, наведувајќи го конструктивното влијание на заедницата во којашто се применети некои од моделите на рестриктивна правда. Еден од таквите модели, којшто најмногу се споменува во литературата се *Гацаца*-судовите во Руанда, коишто одиграа важна улога во процесот на транзициска правда во земјата што преживеа геноцид.

Тамара Шмидлинг

Казнена (ретрибутивна) правда

Казнената (ретрибутивната) правда е концепт што почива на верувањето дека поединците одговорни за кршење на законот треба да го добијат заслуженото, односно да бидат казнети за своите злодела. Логиката за казнување што е основна за овој концепт подразбира дека со казната повторно се воспоставува рамнотежа во правниот и моралниот поредок.

Во контекст на соочувањето со минатото, закрепнувачката (ретрибутивната) правда подразбира именување, апсење, организирање судски процеси, пресуди и издржување казни за лицата што се виновни за вршење, смислување или поддржување на злосторството и тешко кршење на човековите права. Најпознат и најпроучуван пример за закрепнувачка (ретрибутивна) правда во новата историја претставуваат познатите

⁷² Tony Marshall, *Restorative Justice: „An Overview“* (London: Home Office Research Development and Statistics Directorate, 1999), стр. 5.

⁷³ Sanja Čopić, *Pojam i osnovni principi restorativne pravde*. Во: Temida, мај 2007, стр. 31.

нирнбершки процеси, водени во текот на 1945 и 1946 година, во кои им е судено на најодговорните личности од нацистичка Германија, и тоа за: злосторства против човештвото, воени злосторства и злосторства против мирот. Во последните две децении се основани уште два меѓународни суда за процесирање на воените злосторства во поранешна Југославија (судот со седиште во Хаг е основан во 1993 година) и Руанда (суд со седиште во Аруша, Танзанија, основан кон крајот на 1994 год.).

Застапниците на овој пристап за соочување со минатото најчесто наведуваат вакви причини во прилог на судењата за воените злосторства: а) одвраќање идни, потенцијални сторители на злосторство; б) индивидуализација на вината; в) спречување можни приватни одмазди и земања на правдата во свои раце; г) поткопување (разбивање) на културата за неказнување и поддршка на повторното воспоставување морален и правен поредок. Според зборовите на Март Миноу (Marthe Minow): „Нагласувањето на личната одговорност води кон избегнување на циклусот на обвинувања, којшто води кон одмазда, противгужби и етнички и национални конфликти“⁷⁴.

Критиките на овој пристап се многубројни и разновидни, и се движат од критики на некои основни вредносни поставки на закрепнувачката (ретрибутивната) правда, преку начинот на којшто се организираат судски процеси, до критичка анализа на нивното влијание на пошироката заедница и поширокиот процес за соочување со минатото, трагање по вистината или помирувањето. Некои од најчесто наведените замерки се: нејасна граница меѓу судењата и одмаздничките чинови што можат да зафатат и невини лица; политизација на судските процеси, па и на целиот суд (односно изложеност на политичко влијание и притисоци, особено од страна на најмоќните и најбогатите држави, кои најчесто се главни финансиери на овие судови); селективност во однос на сторителите на кои им се суди (и, со тоа, фактот дека голем број сторители остануваат надвор од дострелот на овој вид правда); ретроактивност во процесите (на обвинетите им се суди преку основни норми и по процедури што порано не постоеле). Исто така, има и критика, којашто се однесува на многу високи трошоци на судските процеси, проблематично постапување со жртвите и преживеаните во текот на судските процеси; ограничени можности за утврдување целосна вистина за случувањата од минатото. Критиките на ваквиот пристап, особено оние што се однесуваат на преголемата фокусираност на сторителите, со што се губи од видното поле погодената страна, довеле до развој на концептот за *закрепнувачка (ресторативна) правда*.

И покрај многуте недостатоци, судењата за воени злосторства се многу важен придонес во процесот на соочување со минатото. Иако тие во својот фокус немаат обнова на односите, настојување за лечење на поединци или на колективот, ниту помирувањето не е нивна примарна цел, сепак, судењата можат барем да понудат утврдување на фактите. За другите наведени процеси, потребно е да се посегне по другите расположливи механизми и инструменти.

Тамара Шмидлинг

Слики за непријателот

Слики за непријателот се сите оние особини, обележја, однесувања, па и анегдоти и вицови што му ги припишуваме на „оној другиот“, колективниот, заедничкиот непријател. Тие слики се неопходни за да го имаме чувството дека некој (односно некоја група) ни е

⁷⁴ Minow, *Between Vengeance and Forgiveness*.

непријател и служи токму за создавање и одржување на непријателството. Непријателството, а со тоа и непријателот, се создаваат, тие се општествен конструкт, кој дополнително може да прерасне во вистинска закана. Како што вели Сем Кин (Sam Keen): „На почетокот ние го создаваме непријателот. Пред оружјето доаѓа фантазијата“⁷⁵. Непријателот не би бил непријател ако не предизвикува некаков страв кај нас, и затоа е потребно да му се припишат такви особини и однесувања што за нашиот културен контекст се застрашувачки, односно не се општествено прифатливи. Потребно е да се дехуманизира, да се види како нечовек. Во војна никогаш не се тргнува „против луѓе“, туку „против непријателот“, којшто е олицетворение на злото. Доволно е чувството на загрозеност и страв да пораснат до таа мера што една од страните ќе нападне прва заради потребата да се одбрани, така што кругот на насилството почнува да се врти.

Воената пропаганда се занимава токму со хиперпродукција на сликата за непријателот. Овие слики немаат своја улога само во воените времиња. За многу владетели, но и за неслободните идеологии, корисно е да се негува колективен непријател, бидејќи тоа го олеснува процесот на владеење, односно манипулирање со масите: Не, не можеме да размислуваме за лошите социјални услови (невработеност, беда, глад) сега, кога непријателот се подготвува да нападне и да го загрози нашиот поредок/идентитет/ и што и да е. Сега мораме да бидеме единствени, татковината нè вика, и така натаму.

Многу слики на непријателот заживуваат врз основа на одредено трагично искуство, конфликт, војна, и за нив не може да се каже дека се измислени, дека се конструкции. Она што е навистина конструкција е „непријателот“, којшто се создава и се негува врз основа на тие слики: припишување застрашувачки однесувања и особини на цела група или на некои луѓе што со вистинските злосторници имаат некаква поврзаност – припадност на иста група, етничка, национална, политичка. Таквите слики е многу тешко да се растураат, затоа што се засновани на конкретно болно искуство, без оглед на тоа што се однесуваат на луѓе што не се дел од тоа искуство.

Вложувањето труд за растурање и обесмислување на сликата за непријателот по дефиниција е изградба на мир. Кин (Keen) би рекол дека нашиот труд да ги разбереме архетиповите за сликата на непријателот и психологијата на непријателството, може да нè поштеди од безброј илузии и да нè заштити од мачни грешки. Може да нè спаси од тоа, дехуманизирајќи ги нашите непријатели, да се дехуманизираме и себеси⁷⁶.

Ивана Фрањовиќ

Транзициска правда

Поимот *транзициска правда*⁷⁷ означува низа инструменти и механизми (судски и несудски) со чија помош општествата што се погодени од војни, тешки и долготрајни кршења на човековите права, злосторства организирани од страна на претходниот режим, се обидуваат да се изборат со тешкото наследство од минатото, да остварат демократско владеење и да спречат повторни насилства. Основните принципи на коишто почива овој

⁷⁵ Sam Keen, *Faces of the Enemy: „Reflections of the Hostile Imagination“* (Cambridge: Harper & Row, 1986), стр. 10.

⁷⁶ Ibid, стр. 181.

⁷⁷ Во овој случај поимот *транзиција* подразбира процес на премин и трансформација на општествениот систем од периодот на авторитарно владеење или војна, во демократски систем.

пристап се засновани на инсистирање на индивидуалната одговорност за сторените злосторства и обесштетување на жртвите на тие злосторства. Тие се наоѓаат во фокусот на овој пристап. Во дефиницијата за транзициска правда од страна на *Меѓународниот центар за транзициска правда* (ИЦТЈ) се нагласува дека „жртвите имаат целосно право: да ги видат злосторниците казнети, да ја дознаат вистината и да бидат обесштетени“⁷⁸.

Зачетоците на концептот за транзициска правда можат да се следат од крајот на Втората светска војна и основањето на првите меѓународни судови за воени злосторства (основани во Нирнберг и Токио). Својот забрзан развој концептот го доживува почнувајќи од седумдесеттите години на XX век, за деведесеттите години од овој век да донесат целосна афирмација на овој пристап, чии различни модели можат да се следат во многу земји од Јужна Америка, Африка, Источна Европа, Балкан итн.

Правната рамка на концептот за транзициска правда подразбира „пет основни обврски на државата со кои би се обезбедила борба против неказнувањето и заштита на човековите права:

1. Државата има обврска да ги преземе сите неопходни мерки за да го спречи кршењето на човековите права.
2. Ако се направи пропуст во заштитата на човековите права, државата има обврска ефикасно да ги истражи сите наоди за злосторства.
3. Државата има обврска да ги именува жртвите и сторителите на злосторства.
4. Државата има обврска да ги процесира сите за кои постои основан сомнеж дека наредиле или лично извршиле злосторство, и да организира фер и ефикасна судска постапка.
5. Државата има обврска да изготви програми за репарации за жртвите поради страдањата низ кои поминале, за да се намалат последиците од злосторството и да се добие чувство дека правдата е задоволена“⁷⁹.

Традиционалното одредување на транзициската правда разликува четири основни механизми со чија помош државата се обидува да ги исполни обврските што не се претходно наведени:

- кривично процесирање на обвинетите за злосторства;
- репарација/обесштетување на жртвите;
- институционална реформа;
- трагање по вистината и нејзино утврдување (или нејзино кажување).

Меѓутоа, развојот на транзициската правда во периодот од половина век покажува дека надминувањето на последиците од авторитарните и/или тоталитарните режими, го бара она што може да се нарече утврдување јасни правни процедури⁸⁰. Одделни мерки, какви што се јавните извинувања на легитимни политички претставници/чки, основање меморијални институции, воведување правда што нема да дискриминира по род, работа на комисија за вистина и помирување... имаа поширок општествен контекст. Тие бараат заедничко дејствување, не само на правните институции туку и на остатокот од

⁷⁸ The International Center for Transitional Justice, ictj.org/about/transitional-justice.

⁷⁹ Dragan M. Popović, *Vodič kroz tranzicijsku pravdu u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: UNDP BiH, 2009), стр. 16.

⁸⁰ Да се види: Vesna Rakić-Vodinečić, *Uvod u tranzicionu pravdu: osnovni pojmovi*. Во: Genero: Časopis za feminističku teoriju, бр. 10/11, 2007

општеството: медиумите, образованието, академската заедница, јавно одредување на политичката елита и слично.

Повеќето заговорници/заговорнички на транзициската правда ја нагласуваат важноста на холистичкиот пристап на овој мултидисциплинарен концепт, со посебно нагласување дека ниеден механизам „не може самостојно да ги достигне целите на транзициската правда. Сите споменати механизми имаат свои предности и мани и ниеден сам по себе не е доволен преку него во целина да се избришат последиците од злосторството, ниту да се постигнат зацртаните цели. Потребно е да се воспостави интегриран пристап и да се обезбеди активностите да се спроведуваат симултано“⁸¹.

Тамара Шмидлинг

Виктимизација

Основното значење на поимот *виктимизација* претставува процес во којшто поединецот или групата стануваат жртва на директно или структурно насилство (дискриминација, понижување и рушење на основните права). Во овој случај се работи за *примарна виктимизација*. *Секундарна виктимизација* се случува кога жртвата, по искусените насилства, доживува и понатамошно насилство или негативно дејствување од страна на социјалната средина, на пример од полицијата или од судскиот систем до кој се обратила, од своето семејство, од околината итн. Постојат директни и индиректни жртви. Директни жртви се оние лица што биле изложени на насилство, додека индиректни можат да бидат членовите на нивното семејство или пријатели, сведоци на настанот, дури и семејствата на сторителите што носат траума или трпат последици од сторено насилство.

По војната и огромните насилства, за процесот на соочување со насилното минато и изградбата на траен мир, од суштинска важност е да се препознаат жртвите, да се објават и да им се даде важност на нивните загуби и страдања, да им се понуди можност за надоместување, односно репарација на претрпената болка. Особено е важна индивидуализацијата на жртвите, како и обезбедување неопходна психичка и социјална рехабилитација.

Второто значење на терминот *виктимизација* се однесува на процесот во којшто цела група прима идентитет на жртва на насилство што го доживеале одредени членови на групата, но не и цела група. Тој процес се нарекува *колективна виктимизација* или *колективна самовиктимизација*. Оваа појава е често последица на долготрајни насилни судири или насилства од големи размери. Кога групата ќе се фокусира на злото и на неправдата и страдањата предизвикани од страна на противникот, а истовремено себеси се гледа како праведна, морална и хумана група, доаѓа до заклучок дека самата е жртва. Ваквото сфаќање го повлекува со себе и убедувањето дека противникот е тој што го наметнал конфликтот и тој истовремено има неправедни цели и се служи со неморални средства⁸². Кога сме влезени во улогата на жртва, ја префрлуваме одговорноста и за почетокот на конфликтите и за стореното насилство на противникот, а тоа нè става во положба на морална супериорност и ни дава оправдување за продолжување на борбата против непријателот. Многубројни се функциите и последиците од преземањето улога на

⁸¹ Dragan M. Popović, *Vodič kroz tranzicijsku pravdu*, стр. 16.

⁸² Daniel Bar-Tal, *Societal beliefs in times of intractable conflict*. „The Israeli case“. Во: *International Journal of Conflict*

жртва⁸³. Доаѓа до пораст на националистичките и патриотските чувства, до пораст на потенцијалот за мобилизација и готовност за жртва за повисоки цели, но и за „превентивни“ напади на противникот, па дури и злосторства против оние што се доживуваат како непријатели. Тоа се идеални услови за оние што се доживуваат како жртва да станат сторители. Кога се убедени дека се морално супериорни, односно дека се праведници, луѓето се во состојба да направат невидени злосторства⁸⁴.

Улогата на жртва станува составен дел од идентитетот на групата, односно, како што забележува Јан Бурум, идентитетот сè повеќе почива на псевдорелигијата на виктимизираноста⁸⁵. Таа станува врзувачко ткиво на заедницата. Уште една последица на оваа слика за себе, заснована на „митско преувеличување во улога на жртва“, е тоа што групата станува бесчувствителна за страдањето на другите⁸⁶. Колективната виктимизација најчесто е проследена со процесот на натпреварување меѓу жртвите за статус на „најголема жртва“. Тоа е особено видливо во општеството во кое непријателските, менталните и географските поделби опстануваат и по завршувањето на војната. Во нашиот постјугословенски, поствоен контекст, согледливо е дека постои бесчувствителност за директните жртви, освен кога, од некоја причина, ѝ се посебно важни на заедницата. Дијана Енс добро забележува дека „таму каде што сите се жртви, никој не е жртва“⁸⁷. Така, инсистирањето на колективна самовиктимизација, како последица може да има препознавање или минимизирање на страдањата што ги доживеале директните жртви на насилство, што, пак, може да доведе до нивна понатамошна виктимизација (секундарна виктимизација), односно, како што истакнува Кенан Ефендиќ:

Јасно е дека најболен производ на војната се жртвата и нејзината траума, но траумата е секогаш поединечна и жртвата е секогаш поединечна, но етнонационалистичките центри на моќ ја воздигнуваат на ниво на заедница/колектив, при што поединечната жртва е деперсонализирана и обесправена, а токму нејзе и се потребни психичка и егзистенцијална рехабилитација, како и правна и праведна задоволност. Паралелно со процесот на издигнување на траумата и болката на поединецот на ниво на колектив, договорноста за злосторство се подигнува од ниво на поединец и политичко-воена институција до нивото на другиот, нивниот колектив, а тоа не е ништо друго освен продолжување на војната во формален мир⁸⁸.

Оваа колективна самовиктимизација е вградена во идентитетот на групата и може да се пренесе од генерација на генерација. Групата може да носи траума не поради тешкото искуство што го преживеала целата група или еден дел од нејзините членови, туку поради трауматските настани што ги доживеале нејзините предци. Вамик Волкан оваа појава ја нарекува *избрана траума*⁸⁹. Станува збор за феномен што не е само едноставно

⁸³ Да се види: Daniel Bar-Tal и др., *A sense of self-perceived collective victimhood in intractable conflicts*. Во: *International Red Cross Review*, Vol. 91, No. 877, јуни 2009: 229-277.

⁸⁴ Diane Enns, *Identity and Victimhood. Questions for Conflict Management Practice* во *Berghof Occasional Paper*.

⁸⁵ Ian Buruma, *The Joys and Perils of Victimhood*. Во: *The New York Review*, Vol. 46, No. 6, 1999, стр. 6.

⁸⁶ Assmann, *Duga senka prošlosti*, стр. 97.

⁸⁷ Diane Enns, *Identity and Victimhood. Questions for Conflict Management Practice* in *Berghof Occasional Paper*. No. 28, мај 2007, стр. 3.

⁸⁸ Kenan Efendić, *Tri skice za tekući Potop*. Во: (SIC!) časopis za poetička istraživanja i djelovanja, 25.06.2010, стр. 54.

⁸⁹ Види на пример: Vamik Volkan, *Bloodlines: From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1997).

присегување на страдањето од минатото, туку заедничка ментална претстава за некој трагичен настан од него, која вклучува и реалистични информации за тој настан, како и многу интензивни чувства⁹⁰. Чувството на големо понижување или неправда што може да го има групата е опасно, бидејќи ги спречува поединците/поединките и целата група на конструктивен начин да ги изжали своите загуби и да ги трансформира конфликтите што се поврзани со таа траума. Тогаш, на индивидуално ниво, трауматизираната личност бива опседната со сопствената виктимизација, без катарза и надминување на претходното искуство. А кога виктимизацијата од минатото е централна тема на шовинистичките наративи за националното мачеништво и минатата виктимизација, таа може да послужи како оправдување за насилството во сегашно време кон припадниците на групата за која се мисли дека е одговорна за виктимизација во минатото, и со тоа го продолжува кругот на виктимизација, стравот и „праведната“ одмазда.

Волкан забележува дека лидерите интуитивно знаат како да ја реактивираат одбраната траума, особено кога групата е во судир или кога дошло до некои значителни промени, па потребно е повторно да се потврди и да се засили идентитетот.

Поради тоа, колективната виктимизација претставува темпирана бомба, ако со неа се манипулира или ако се потцени, ако се запостави нејзиното влијание, односно ако не се врши девиктимизација. Тоа е, дефинитивно, еден од приоритетите на градењето мир.

Ивана Франовиќ, Тамара Шмидлинг

⁹⁰ Една од најпознатите избрани трауми се однесува на Косовската битка од 1389 година и важноста на целиот косовски мит во конструирање на националниот идентитет на Србите.

Библиографија:

- Abu-Nimer, Mohammed, ed. *Reconciliation, Justice and Coexistence: Theory and Practice* (Lanham: Lexington Books, 2001).
- Assmann, Aleida. *Duga senka prošlosti: Kultura sećanja i politika povesti*. Prevod s nemačkog: Drinka Gojković (Belgrade: Biblioteka XX vek, 2011).
- Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London, Verso: 1983).
- Bar-On, Dan. *Tell Your Life Story. Creating Dialogue among Jews and Germans, Israelis and Palestinians* (Budapest: CEU Press, 2006).
- Bar-On, Dan. *Reconciliation revisited: For more conceptual and empirical clarity*. Lecture at the Center for Interdisciplinary Postgraduate Studies of the University of Sarajevo, 2005. Available at: www.war-crimes-genocide-memories.org/fajlovi/lectures/02_lectures_danBarOn.pdf.
- Bar-On, Dan. *The Indescribable and the Indiscussable. Reconstructing Human Discourse after Trauma* (Budapest: Central European University Press, 1999).
- Bar-Tal, Daniel. "Societal beliefs in times of intractable conflict: The Israeli case". In: *International Journal of Conflict Management*, 9, 1998: 22-50.
- Bar-Tal, Daniel et al. "A sense of self-perceived collective victimhood in intractable conflicts." In: *International Red Cross Review*, Vol. 91, No. 877, June 2009: 229-277.
- Bell-Fialkoff, Andrew. "A Brief History of Ethnic Cleansing." In: *Foreign Affairs* 72/3, 1993: 110-121.
- Billig, Michael. *Banalni nacionalizam*. Translation: Veselin Kostić (Belgrade: Biblioteka XX vek, 2009).
- Bloomfield, David. "On Good Terms: Clarifying Reconciliation." In: *Berghof Report No. 14*, October 2006.
- Bloomfield, David, Teresa Barnes and Luc Huyse, eds. *Reconciliation After Violent Conflict: A Handbook* (Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2003).
- Brahm, Eric. "Lustration." In: *Burgess, Guy and Heidi Burgess, eds. Beyond Intractability. Conflict Information Consortium, University of Colorado, Boulder, June 2004*. Available at: www.beyondintractability.org/bi-essay/lustration.
- Buruma, Ian. "The Joys and Perils of Victimhood." In: *The New York Review*, Vol. 46, No. 6, 1999: 4-8.
- Chaitin, Julia. "Narratives and Storytelling." *Beyond Intractability*. Guy Burgess and Heidi Burgess, eds. *Conflict Information Consortium, University of Colorado, Boulder*. Posted: July 2003 < www.beyondintractability.org/biessay/narratives >.
- Cobban, Helena. *Amnesty After Atrocity. Healing Nations After Genocide and war Crimes* (Boulder, London: Paradigm Publishers, 2007).
- Cohen, Stanley. *Stanje poricanja: Znati za zlodela i patnje*. Translation: S. Glišić (Belgrade: Samizdat B92, 2003).
- Čabaravdić, Sabina. "Lustracija izostala na Balkanu". *Radio Slobodna Evropa*, 23.05.2010. Available at: www.slobodnaevropa.org/content/tema_sedmice_lustracija/2050239.html.
- Čopić, Sanja. "Pojam i osnovni principi restorativne pravde". In: *Temida*, May 2007: 25-35.

- Dudouet, Véronique, Martina Fischer and Beatrix Schmelzle. *Dealing with the Past in Israel-Palestine and in the Western Balkans. Story-telling in Conflict: Developing Practice and Research. Workshop Report. Berghof Working Paper 5, 2008.*
- Duhaček, Daša and Obrad Savić, eds. *Zatočenici zla: Zaveštanje Hane Arent. Translation: Aleksandra Kostić (Belgrade: Belgrade Circle, 2002).*
- Đerić, Gordana. "Postkomunistička izgradnja sećanja: između 'velike priče' i (dnevno)političkog mita." In: *Etnoantropološki problemi*, 5th edition, vol. 3, 2010: 99-116.
- Efendić, Kenan. "Tri skice za tekući Potop." In: (sic!) *časopis za po-etička istraživanja i djelovanja*, 25.06.2010: 51-55.
- Enns, Diane. *The Violence of Victimhood (University Park: Pennsylvania State University Press, 2012).*
- Enns, Diane. "Identity and Victimhood. Questions for Conflict Management Practice." *Berghof Occasional Paper*, No. 28, May 2007.
- Franović, Ivana. "Peace Education as an Initiator of Social Change." In: Rill, H., T. Šmidling and A. Bitoljanu, eds. *20 Pieces of Encouragement for Awakening and Change (Belgrad-Sarajevo: Centre for Nonviolent Action, 2007): 90-102.*
- Franović, Ivana. "Dealing with the Past in the Context of Ethnonationalism. The Case of Bosnia-Herzegovina, Croatia and Serbia." *Berghof Occasional Paper No. 29*, October 2008.
- Galtung, Johan. "After Violence, Reconstruction, Reconciliation, and Resolution: Coping with Visible and Invisible Effects of War and Violence." In: Abu-Nimer, Mohammed, ed. *Reconciliation, Justice and Coexistence: Theory and Practice (Lanham: Lexington Books, 2001): 3-23.*
- Halbwachs, Maurice. *On Collective Memory. Translated by Lewis A. Coser. (Chicago: The University of Chicago Press, 1992).*
- Halbwachs, Maurice. "Kolektivno i istorijsko pamćenje." Translated from French: Aljoša Mimica. In: *Reč: časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, No. 56.2: 63-82.
- Hayner, Priscilla B. *Neizrecive istine: Suočavanje s državnim terorom i zverstvima. Translation: G. Vučićević (Belgrade: Samizdat B92, 2003).*
- Helmick, Raymond G. and Rodney L. Petersen and S.J. Petersen. *Forgiveness and reconciliation: Religion, public policy, and conflict transformation (Philadelphia: Templeton Foundation Press: 2002).*
- Japers, Karl. *Pitanje krivice. Translation: Vanja Savić (Belgrade: Samizdat FreeB92, 1999).*
- Kandić, Nataša, ed. *Materijalne reparacije za povrede ljudskih prava u prošlosti: Praksa sudova u Republici Srbiji (Belgrade: Humanitarian Law Center, 2011).*
- Keen, Sam. *Faces of the Enemy: Reflections of the Hostile Imagination (Cambridge: Harper & Row, 1986).*
- Kuljić, Todor. *Kultura sećanja: Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti (Belgrade: Čigoja štampa, 2006).*
- Lederach, John Paul. *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies (Washington: U.S. Institute of Peace, 1997).*
- Lederach, John Paul. "Civil Society and Reconciliation." In: C. A. Crocker et al., eds. *Turbulent Peace: The Challenges of Managing International Conflict (Washington D.C.: USIP, 2001): 841-854.*
- Lilić, Stevan. "Lustracija da ili ne?" In: *Danas*, 06.11.2001.
- Marshall, Tony. *Restorative Justice: An Overview (London: Home Office Research Development and Statistics Directorate, 1999).*
- Minow, Martha. *Between Vengeance and Forgiveness: Facing History after Genocide and Mass Violence (Boston: Beacon Press, 1998).*
- Oz, Amos. "Guilt and responsibility." In: *Reč*, 9. jun 1999. Available at: <www.b92.net/casopis_rec/arhiva/ozeng.html>.

- Popović, Dragan M. Vodič kroz tranzicijsku pravdu u Bosni i Hercegovini (Sarajevo: UNDP BiH, 2009).
- Preece, Jennifer Jackson. "Ethnic Cleansing as an Instrument of Nation-State Creation: Changing State Practices and Evolving Legal Norms." In: *Human Rights Quarterly* 20, 1998: 817-842.
- Rakić-Vodinečić, Vesna. "Uvod u tranzicionu pravdu: osnovni pojmovi." In: *Genero: Časopis za feminističku teoriju*, no. 10/11, 2007.
- Ramet, Sabrina. "Srpska i hrvatska povijesna naracija". In: *Anali Hrvatskog politološkog društva*, Vol.3. No.1. Svibanj 2007: 299-324.
- Renan, Ernest. "What is a nation?" In: Homi Bhabha, ed. *Nation and Narration*. Translated and annotated by Martin Thom (London: Routledge, 1990): 8-22.
- Rigby, Andrew. *Justice and Reconciliation after the Violence* (London: Lynne Rienner Publishers, 2001).
- Rigby, Andrew. "Forgiving the Past: paths towards a culture of reconciliation." Paper presented at the IPRA Conference. Tampere, Finland: August, 2000.
- Rill, Helena, Tamara Šmidling, Ana Bitoljanu, eds. *20 Pieces of Encouragement for Awakening and Change. Peacebuilding in the Region of the Former Yugoslavia* (Belgrade-Sarajevo: Centre for Non-violent Action, 2007).
- Sloterdijk, Peter. *Der starke Grund zusammen zu sein Sonderdruck: Erinnerungen an die Erfindung des Volkes*, 2. edition (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1998).
- Smith, Anthony D. *National Identity* (London: Penguin Books, 1991).
- Stanton, Gregory H. "The 8 Stages of Genocide". *Genocide Watch*, 1998. Available at: <http://www.genocide-watch.org/genocide/8stagesofgenocide.html>.
- Ugrešić, Dubravka. *Kultura laži: antipolitički eseji* (Belgrade: Fabrika knjiga/Book Factory, 2008).
- Volkan, Vamik. "Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity." In: *Group Analysis*, Vol. 34, No. 1, 2001: 79-97.
- Volkan, Vamik. *Bloodlines: From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1997).
- Vukosavljević, Nenad. "Training for Peacebuilding and Conflict Transformation. Experiences of the 'Centre for Nonviolent Action' in the Western Balkans." In: *Online Berghof Handbook for Conflict Transformation* (Berlin: Berghof Research Center for Constructive Conflict Management, 2007).
- Winter, Jay. "Thinking about silence". In: Ben-Ze'ev, Efrat, Ruth Ginio and Jay Winter, eds. *Shadows of War: A Social History of Silence in the Twentieth Century* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2011): 3-31.
- Zerubavel, Eviatar. "The social sound of silence: Toward a sociology of denial". In: Ben-Ze'ev, Efrat, Ruth Ginio and Jay Winter, ed. *Shadows of War: A Social History of Silence in the Twentieth Century* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2011): 32-44.

Документи:

- Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law. UN General Assembly Resolution 60/147 of 16 December 2005, <www2.ohchr.org/english/law/remedy.htm>.
- Final Report of the United Nations Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), S/1994/674, "Annex IV: The policy of ethnic cleansing", pr. M. Cherif Bassiouni, <www.ess.uwe.ac.uk/comexpert/report_toc.htm>.

General Assembly of the United Nations, Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Resolution 260 A (III) of 9 December 1948, <www2.ohchr.org/english/law/genocide.htm>.

Интернет страници:

Beyond Intractability: www.beyond-intractability.org

Centre for Justice and Reconciliation: www.restorativejustice.org

Documenta – Center For Dealing With The Past: www.documenta.hr

Humanitarian Law Center: www.hlc-rdc.org

The Coalition for RECOM: www.zarekom.org

International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY): www.icty.org

The Berghof Handbook for Conflict Transformation: www.berghof-handbook.net

The International Center for Transitional Justice: www.ictj.org/about/transitional-justice

Прирачници за тренинзи/работилници:

Fitzduff, Mari. Community Conflict Skills. A Handbook for Group Work in Northern Ireland, third edition, 1997.

Vukosavljević, Nenad. Nenasilje? Priručnik za treninge iz nenasilne razrade konflikata za rad s odraslima (Sarajevo: CNA, 2000).

Документации од тренинзи на ЦНА:

Основни тренинзи:

Мочартов брат је био црнац, Маврово, 6—16.07.2012.

Документација, Улцињ, 20—30.04.2012.

Понесите способност саморепродукције, Тиват, 11.03—21.03.2011.

More, Sonce, Oblaci, Тиват, 19—29.03.2010.

Мишо Ковач FUN CLUB, Охрид, 08—18.10.2010.

Диносаури из Аризоне, Улцињ, 23.10—02.11.2009.

Кафана "Код Кеме", Тиват, 20.03—30.03.2009.

Документација Основног тренинга из изградње мира, Улцињ, 4—13.04.2008.

Група HMBIHKС u epizodi Tajna starog tavana, Travnik, 19—29.10.2007.

Jeste, jeste, Тиват, 9—19.3.2007.

Осам милиона Кинеца, Travnik, 8—18.12.2006.

Šlegnutost, Travnik, 23.6—3.7.2006.

Markovi konaci, Тиват, 7—17.4.2006.

Nisam ja!, Jahorina, 5—15.8.2005.

Ko će ako ne mi?, Тиват, 28.1—7.2.2005.

Razvedranje u glavama, Тиват, 21—31.10.2005.

Документација, Вогоšћа, 10—20.12.2004.

333-222, Тиват, 29.10—8.11.2004.

Ma nek' ide život!, Улцињ, 16—26.4.2004.

Tupilo od nekuženja, Тиват, 20.2—1.3.2004.

Skok u nepoznato 2, Hajdučke vode, 2—12.5.2003.

Tko šuti muti, Вогоšћа, 13—23.12.2002.

Teretana, Jahorina, 26.7—5.8.2002.

Ču'š pravo na rad, Jahorina, 17—27.5.2002.

Pozivam narod da pusti muziku, Улцињ, 12—22.4.2002.

Ma nek' je nama dobro, ba!, Kiseljak, 7—17.12.2001.

Svak se svom Bogu moli, otsutra, Улцињ, 9—19.11.2001.

Tektonski poremećaji, Žabljak, 22.6—2.7.2001.

Ovo još nije počelo, Rama, 8—18.6.2001.

Ko ima uši, čuje, Kiseljak, 23.02—5.03.2001.

P(L)INK!, Banovići, 21.4—2.5.2000.

Mrdni malo! Kiseljak, 25.2—6.3.2000.

Ovo je kaša-popara! Trebinje, 19—29.11.1999.

Conflict? Nonviolence?, Tata (Mađarska), 29.7—9.8.1999.

Zovi me loncem, ali me ne razbijaj, Teslić, 20—31.7.1998.

Izvjestaj sa Treninga iz nenasilne razrade konflikata, Budimpešta, 1-11.6.1998.

Zdravo, Radovane! Kako si, Mujo?, Segedin, 30.12—9.1.1998.

Напредни тренинзи:

- Napredni trening iz nenasilne razrade konflikata (Jahorina, 24.6–4.7.2005, Kikinda, 5–10.8.2005)
- Napredni trening iz izgradnje mira (Jahorina, 4–14.8.2006, Ulcinj, 4–10.10.2006)
- Napredni treninig iz izgradnje mira (Jahorina, 08–18.08.2008, Tivat, 06–13.10.2008)
- Korak dalje u izgradnji mira – vrednosti i prakse, 2011:
- "Trebali li nam pomirenje? Mogućnosti, prepreke, izazovi.", Blagaj, 17–23.06.2011.
- "Šta možemo, kako i zašto? Preispitivanje praksi izgradnje mira", Zrenjanin, 29.07–04.08.2011.
- "Hodanje neutabanim stazama. izazovi u radu na izgradnji mira", Andrevlje, 07–13.10.2011.

Тренинзи за тренери:

4. program, jul 2002 – maj 2003:
- Jel' jasno, Jahorina, 5–15.7.2002.
- Farbala sam ogradu, Kolašin, 23.8–2.9.2002.
- Daj novu grupu, Bečej, 23–28.10.2002; Bečej, 13–18.12.2002.
5. program, juli 2003 – maj 2004:
- Možda je moguće, Jahorina, 4–14.7.2003.
- Il' si lud ili kuću praviš, Bjelašnica, 11.8–1.9.2003.
- Superbugarin, Ulcinj, 17–22.10.2003, Vogošća, 6-15.12.2003.

Тренинзи за воени ветерани:

- Sastanak učesnika ratova: Ideje i planovi za zajedničke akcije, Brčko, 08–10.06.2012.
- Kultura sjećanja, 20–22.05.2011.
- Trening za veterane 2010, Faza I, 11–14.06.2010.
- Trening za veterane 2010, Faza II, 09–12.07.2010.
- Trening za učesnike ratova; Jahorina, 25–29.06.2009; Šamac, 31.07–04.08.2009.
- Trening za učesnike ratova; Jahorina, 16–20.05.2008; Ilidža, 20–24.06.2008.

- Trening za učesnike ratova; Bjelašnica, 26–31.05.2006; Jahorina, 14–17.07.2006.
- Trening za učesnike ratova; Bjelašnica, 06–12.08.2004; Jahorina, 24–27.09.2004.
- Dokumentacija treninga sa učesnicima rata, Ulcinj, 30.04–06.05.2003.
- Dokumentacija treninga sa učesnicima rata, Bjelašnica, 13.06–16.06.2003.

CIP - Каталогизација во публикација

Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

061.2:[316.354.355.1

ФРАНОВИЌ, Ивана

Помирување?! : прирачник за работа на соочување со минатото низ тренинзи и работилници / Ивана Франовиќ, Ненад Вукосављевиќ, Тамара Шмидлинг ; превод Ленче Радосављевиќ. - Прилеп : Здружение Мировна акција, 2019. - 149 стр. : илустр. ; 25 см

Превод на делото: Pomirenje : priručnik za rad na suočavanju sa prošlošću kroz treninge i radionice. - Фусноти кон текстот. -

Библиографија: стр. 145-149

ISBN 978-608-4883-06-7

1. Вукосављевиќ, Ненад [автор] 2. Шмидлинг, Тамара [автор]

а) Невладини организации - Ресоцијализација на воени лица - Прирачници

б) Ментално здравје

COBISS.MK-ID 110257162

